इलाम नगरपालिका
स्थानीय राजपत्र

खण्ड : ९ **संख्या : १** **मिति : २०८२/०५/२३**

भाग- २

इलाम नगरपालिकाको कार्यपालिका बैठकबाट पारित इलाम नगरपालिका, **खानेपानी तथा सरसफाइ मापदण्ड, २०८२** सर्वसाधारण सबैको जानकारीको लागि प्रकाशित गरिएको छ ।

इलाम नगरपालिका,
खानेपानी तथा सरसफाइ मापदण्ड, २०८२

कार्यपालिकाबाट स्वीकृत मिति : २०८२/०५/२३
प्रमाणिकरण मिति : २०८२/०५/२३

१. प्रस्तावना

नेपालको संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ तथा सुरक्षित खानेपानी र सरसफाइ सेवामा पहुँच प्राप्त गर्ने मौलिक हकको प्रत्याभूति गरेको छ। दिगो विकास लक्ष्य (SDGs), खानेपानी तथा सरसफाइ ऐन, २०७९, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ लगायत प्रचलित कानुन तथा राष्ट्रिय नीतिहरूले स्थानीय तहलाई सुरक्षित, गुणस्तरीय, दिगो र सर्वसुलभ खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा प्रदान गर्ने प्रमुख जिम्मेवारी प्रदान गरेका छन्।

इलाम नगरपालिका प्राकृतिक स्रोत, भौगोलिक विविधता तथा बढ्दो शहरीकरणका कारण खानेपानी व्यवस्थापनमा विशिष्ट चुनौती र अवसर भएको स्थानीय तह हो। जनसंख्या वृद्धि, जलवायु परिवर्तन, मुहान संरक्षण, प्राकृतिक प्रकोप, पूर्वाधारको दीगो सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार, पानीको गुणस्तर व्यवस्थापन तथा सेवाको प्रभावकारी सञ्चालनका लागि स्पष्ट नीति, मापदण्ड र कार्यविधिको आवश्यकता महसुस गरिएको छ।

यस "इलाम नगरपालिकाको खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा मापदण्ड, २०८२" को उद्देश्य नगरपालिकाभित्र सञ्चालन हुने सम्पूर्ण खानेपानी तथा सरसफाइ सेवामा एकरूपता कायम गर्नु, सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी, पारदर्शी, उत्तरदायी तथा दिगो बनाउनु, तथा उपभोक्तालाई सुरक्षित, पर्याप्त र गुणस्तरीय खानेपानी उपलब्ध गराउनु हो। यस मापदण्डले योजना पहिचान, अध्ययन तथा डिजाइन, निर्माण, सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार, पानीको गुणस्तर परीक्षण, मुहान तथा जलाधार संरक्षण, विपद् जोखिम व्यवस्थापन, वातावरणीय संरक्षण, सेवा स्तर निर्धारण, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन, वित्तीय व्यवस्थापन, डिजिटल अभिलेखीकरण तथा संस्थागत सुशासनका विषयहरूलाई समेटेको छ।

यस मापदण्डले इलाम नगरपालिकाअन्तर्गत रहेका नगरपालिका, उपभोक्ता समिति, खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता संस्था, निर्माण व्यवसायी, परामर्शदाता, विकास साझेदार तथा सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरूका लागि साझा मार्गदर्शक दस्तावेजको रूपमा कार्य गर्नेछ। साथै, खानेपानी पूर्वाधारको योजना, निर्माण, सञ्चालन तथा व्यवस्थापनका प्रत्येक चरणमा प्राविधिक गुणस्तर, सार्वजनिक स्वास्थ्य,

वातावरणीय संरक्षण, सामाजिक समावेशिता, लैङ्गिक समानता तथा सुशासनका सिद्धान्तहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा यसले सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ।

नगरपालिकाले यस मापदण्डको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि आवश्यक स्रोत—साधन, संस्थागत क्षमता विकास, नियमित अनुगमन, प्राविधिक सुधार तथा समयानुकूल परिमार्जनको व्यवस्था गर्नेछ। बदलिँदो प्रविधि, कानुनी व्यवस्था तथा स्थानीय आवश्यकताअनुसार यस मापदण्डलाई समय—समयमा समीक्षा तथा संशोधन गरिनेछ।

इलाम नगरपालिकाभित्र सुरक्षित, दिगो, जलवायु-उत्थानशील, समावेशी तथा गुणस्तरीय खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा सुनिश्चित गर्दै नागरिकको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउने विश्वासका साथ स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा- १०२ (२) बमोजिम नगर कार्यपालिकाले बनाएको यो **"खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा मापदण्ड, २०८२"** जारी गरिएको छ।

संक्षिप्त नाम, प्रारम्भ र व्याख्या

१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ

(१) यस मापदण्डको नाम **"इलाम नगरपालिका, खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा मापदण्ड, २०८२"** रहेको छ।

(२) यो मापदण्ड इलाम नगर कार्यपालिकाबाट स्वीकृत भएको मितिदेखि लागू हुनेछ।

(३) यो मापदण्ड इलाम नगरपालिकाको सम्पूर्ण भौगोलिक क्षेत्रभित्र सञ्चालन हुने खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा, आयोजना, संरचना तथा सम्बन्धित निकायहरूमा लागू हुनेछ।

(४) यस मापदण्डमा उल्लेख भएका विषयहरू प्रचलित नेपालको संविधान, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४, खानेपानी तथा सरसफाइ ऐन, २०७९, अन्य प्रचलित कानुन उल्लेख भए अनुरुप हुनेछ ।

२. व्याख्या

विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा यस मापदण्डमा‘

(क) "नगरपालिका" भन्नाले **इलाम नगरपालिका** सम्झनुपर्छ।

(ख) "नगर कार्यपालिका" भन्नाले इलाम नगर कार्यपालिकालाई सम्झनुपर्छ।

(ग) "नगर प्रमुख" भन्नाले इलाम नगरपालिकाको नगर प्रमुखलाई सम्झनुपर्छ।

(घ) "प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत" भन्नाले इलाम नगरपालिकाको प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतलाई सम्झनुपर्छ।

(ङ) "शाखा" भन्नाले इलाम नगरपालिकाको खानेपानी तथा सरसफाइ सम्बन्धी कार्य हेर्ने शाखा वा तोकिएको महाशाखालाई सम्झनुपर्छ।

(च) "खानेपानी सेवा" भन्नाले सुरक्षित, स्वच्छ तथा गुणस्तरीय खानेपानीको उत्पादन, प्रशोधन, भण्डारण, प्रसारण, वितरण तथा उपभोक्तासम्म सेवा उपलब्ध गराउने सम्पूर्ण कार्यलाई सम्झनुपर्छ।

(छ) "सरसफाइ सेवा" भन्नाले ढल व्यवस्थापन, फोहोरपानी व्यवस्थापन, सार्वजनिक शौचालय, व्यक्तिगत सरसफाइ प्रवर्द्धन तथा वातावरणीय सरसफाइसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण कार्यलाई सम्झनुपर्छ।

(ज) "उपभोक्ता" भन्नाले खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा उपयोग गर्ने व्यक्ति, परिवार, संस्था, उद्योग, व्यवसाय वा अन्य कुनै सेवाग्राहीलाई सम्झनुपर्छ।

(झ) "उपभोक्ता समिति" भन्नाले प्रचलित कानुन बमोजिम गठन भई खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्ने उपभोक्ता समितिलाई सम्झनुपर्छ।

(ञ) "खानेपानी प्रणाली" भन्नाले मुहान, इन्टेक, ट्रान्समिसन पाइपलाइन, प्रशोधन इकाइ, रिजर्भोयर, वितरण सञ्जाल, भल्भ, पम्पिङ प्रणाली, मिटर तथा अन्य सम्बन्धित संरचनासहितको सम्पूर्ण प्रणालीलाई सम्झनुपर्छ।

(ट) "मुहान" भन्नाले खानेपानी उत्पादनका लागि प्रयोग हुने प्राकृतिक वा कृत्रिम जलस्रोतलाई सम्झनुपर्छ।

(ठ) "जलाधार क्षेत्र" भन्नाले मुहान वा जलस्रोतलाई पानी उपलब्ध गराउने भौगोलिक क्षेत्रलाई सम्झनुपर्छ।

(ड) "पानीको गुणस्तर" भन्नाले राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड तथा प्रचलित कानुन बमोजिम सुरक्षित मानिएको भौतिक, रासायनिक तथा जैविक गुणस्तरलाई सम्झनुपर्छ।

(ढ) "सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार (Operation and Maintenance–O&M)" भन्नाले खानेपानी तथा सरसफाइ प्रणालीलाई नियमित रूपमा सञ्चालन, निरीक्षण, संरक्षण, मर्मत तथा पुनःस्थापनासम्बन्धी सम्पूर्ण कार्यलाई सम्झनुपर्छ।

(ण) "Water Safety Plan (WSP)" भन्नाले पानीको स्रोतदेखि उपभोक्तासम्म सुरक्षित खानेपानी सुनिश्चित गर्न जोखिम पहिचान, मूल्याङ्कन, नियन्त्रण तथा अनुगमन गर्ने व्यवस्थापन प्रणालीलाई सम्झनुपर्छ।

(त) "NWASH MIS" भन्नाले नेपाल सरकारद्वारा सञ्चालन गरिएको राष्ट्रिय खानेपानी तथा सरसफाइ व्यवस्थापन सूचना प्रणालीलाई सम्झनुपर्छ।

(थ) "प्राविधिक" भन्नाले खानेपानी तथा सरसफाइ सम्बन्धी कार्य गर्न तोकिएको इन्जिनियर, सब–इन्जिनियर, ओभरसियर वा अन्य प्राविधिक कर्मचारीलाई सम्झनुपर्छ।

(द) "आपतकालीन अवस्था" भन्नाले प्राकृतिक विपद्, पहिरो, बाढी, आगलागी, भूकम्प, महामारी वा अन्य कारणले खानेपानी तथा सरसफाइ सेवामा गम्भीर अवरोध उत्पन्न भएको अवस्थालाई सम्झनुपर्छ।

(ध) "तोकिए बमोजिम" भन्नाले यस मापदण्ड, नगरपालिकाबाट जारी कार्यविधि, निर्देशिका वा प्रचलित कानुन बमोजिम तोकिएको व्यवस्था सम्झनुपर्छ।

३. परिभाषा र लागु क्षेत्र

३.१ मुख्य शब्दावली

यस मापदण्डमा प्रयोग भएका मुख्य शब्दहरूको अर्थ देहाय बमोजिम हुनेछः

(क) खानेपानी (Drinking Water): मानव उपभोगका लागि सुरक्षित, स्वच्छ, स्वास्थ्यसम्बन्धी राष्ट्रिय मापदण्डअनुसारको गुणस्तर भएको पानी।

(ख) खानेपानी सेवा (Water Supply Service): सुरक्षित खानेपानीको उत्पादन, संकलन, प्रशोधन, भण्डारण, प्रसारण, वितरण तथा उपभोक्तासम्म निरन्तर सेवा उपलब्ध गराउने सम्पूर्ण प्रक्रिया।

(ग) सरसफाइ सेवा (Sanitation Service): मानव मलमूत्र, फोहोरपानी, ठोस फोहोर तथा वातावरणीय सरसफाइसँग सम्बन्धित सेवा, व्यवस्थापन तथा प्रवर्द्धनका कार्यहरू।

(घ) सेवा प्रदायक (Service Provider): इलाम नगरपालिका, खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता संस्था, उपभोक्ता समिति वा प्रचलित कानुनबमोजिम खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा सञ्चालन गर्न स्वीकृति प्राप्त संस्था।

(ङ) उपभोक्ता (Consumer): खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा प्राप्त गर्ने व्यक्ति, परिवार, सरकारी कार्यालय, शैक्षिक संस्था, स्वास्थ्य संस्था, उद्योग, व्यवसाय वा अन्य कुनै निकाय।

(च) खानेपानी प्रणाली (Water Supply System): मुहान, इन्टेक, प्रशोधन केन्द्र, पम्पिङ प्रणाली, रिजर्भोयर, ट्रान्समिसन लाइन, वितरण सञ्जाल, भल्भ, मिटर तथा अन्य सम्बन्धित संरचनाहरूको एकीकृत प्रणाली।

(छ) मुहान (Water Source): प्राकृतिक वा कृत्रिम रूपमा उपलब्ध भएको पानीको स्रोत, जसबाट खानेपानी संकलन गरिन्छ।

(ज) जलाधार क्षेत्र (Catchment Area): मुहान वा जलस्रोतलाई पानी उपलब्ध गराउने प्राकृतिक भौगोलिक क्षेत्र।

(झ) प्रशोधन (Water Treatment): पानीलाई राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्डअनुसार सुरक्षित बनाउन गरिने भौतिक, रासायनिक वा जैविक प्रक्रिया।

(ञ) वितरण प्रणाली (Distribution System): रिजर्भोयर वा सेवा ट्याङ्कीबाट उपभोक्ताको धारा (Tap Connection) सम्म खानेपानी पुर्‍याउने पाइपलाइन तथा सम्बन्धित संरचनाहरू।

(ट) सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार (Operation and Maintenance – O&M): खानेपानी तथा सरसफाइ प्रणालीको नियमित सञ्चालन, निरीक्षण, परीक्षण, मर्मत, संरक्षण तथा आवश्यक सुधार गर्ने सम्पूर्ण कार्य।

(ठ) पानीको गुणस्तर (Water Quality): पानीको भौतिक, रासायनिक तथा जैविक अवस्था, जुन राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्डअनुसार सुरक्षित हुनुपर्छ।

(ड) Water Safety Plan (WSP): पानीको स्रोतदेखि उपभोक्ताको धारासम्म सम्भावित जोखिमको पहिचान, नियन्त्रण, अनुगमन तथा सुधार गर्ने व्यवस्थापन प्रणाली।

(ढ) अवशिष्ट क्लोरिन (Residual Chlorine): वितरण प्रणालीमा पानीको सुरक्षा सुनिश्चित गर्न आवश्यक मात्रामा बाँकी रहेको क्लोरिन।

(ण) गैर–राजस्व पानी (Non-Revenue Water – NRW): उत्पादन गरिएको तर चुहावट, चोरी, मिटर त्रुटि वा अन्य कारणले महसुल असुल हुन नसकेको पानी।

(त) सम्पत्ति व्यवस्थापन (Asset Management): खानेपानी तथा सरसफाइ पूर्वाधारको अभिलेखीकरण, संरक्षण, सञ्चालन, मर्मत, पुनःस्थापना तथा प्रतिस्थापन व्यवस्थापन गर्ने प्रणाली।

(थ) आपतकालीन अवस्था (Emergency Situation): बाढी, पहिरो, भूकम्प, आगलागी, महामारी वा अन्य विपद्का कारण खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा प्रभावित भएको अवस्था।

(द) गुणस्तर नियन्त्रण (Quality Control - QC): निर्माण सामग्री, निर्माण कार्य तथा सेवा प्रवाह तोकिएको मापदण्डअनुसार भए/नभएको सुनिश्चित गर्ने प्रक्रिया।

(ध) गुणस्तर सुनिश्चितता (Quality Assurance - QA): सम्पूर्ण आयोजना तथा सेवा व्यवस्थापन प्रक्रियालाई गुणस्तरीय, सुरक्षित तथा मापदण्डअनुकूल बनाउने व्यवस्थापन प्रणाली।

(न) GIS (Geographic Information System): खानेपानी तथा सरसफाइ पूर्वाधारको डिजिटल नक्साङ्कन, अभिलेखीकरण तथा व्यवस्थापन प्रणाली।

(प) NWASH MIS: नेपाल सरकारद्वारा सञ्चालन गरिएको राष्ट्रिय खानेपानी तथा सरसफाइ व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (Management Information System)।

३.२ लागु क्षेत्र

(१) यो मापदण्ड इलाम नगरपालिकाको भौगोलिक क्षेत्रभित्र सञ्चालन हुने सम्पूर्ण खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा, आयोजना, संरचना तथा सम्बन्धित निकायहरूमा लागू हुनेछ।

(२) यो मापदण्ड देहायका क्षेत्र तथा कार्यहरूमा लागू हुनेछः

(क) खानेपानीका मुहान, इन्टेक, जलाधार (Catchment) क्षेत्र, स्रोत संरक्षण तथा स्रोत व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यहरू।

(ख) खानेपानी आयोजनाको सम्भाव्यता अध्ययन, विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन (DPR), सर्वेक्षण, डिजाइन, वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कनसम्बन्धी कार्यहरू।

(ग) ट्रान्समिसन पाइपलाइन, वितरण सञ्जाल, रिजर्भोयर, सेवा ट्याङ्की, पम्पिङ प्रणाली, प्रशोधन केन्द्र, भल्भ च्याम्बर, एयर भल्भ, स्कावर भल्भ, फायर हाइड्रेन्ट तथा अन्य सम्बन्धित संरचनाको निर्माण, सञ्चालन, मर्मतसम्भार तथा व्यवस्थापन।

(घ) घरधारा जडान, सार्वजनिक धारा, संस्थागत धारा, व्यावसायिक तथा औद्योगिक धारा जडानसम्बन्धी सेवा तथा व्यवस्थापन।

(ङ) खानेपानीको गुणस्तर परीक्षण, नमूना सङ्कलन, प्रयोगशाला परीक्षण, क्लोरिनेसन, Water Safety Plan (WSP) तथा सार्वजनिक स्वास्थ्य सुरक्षासम्बन्धी कार्यहरू।

(च) ढल तथा फोहोरपानी व्यवस्थापन, सार्वजनिक तथा संस्थागत सरसफाइ, वर्षाजन्य पानी (Storm Water) व्यवस्थापन तथा सरसफाइ प्रवर्द्धनसम्बन्धी कार्यक्रमहरू।

(छ) खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता समिति, खानेपानी सेवा प्रदायक संस्था, निर्माण व्यवसायी, परामर्शदाता, गैरसरकारी संस्था तथा नगरपालिकाको समन्वयमा सञ्चालन हुने आयोजनाहरू।

(ज) खानेपानी तथा सरसफाइ पूर्वाधारको सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार (O&M), सम्पत्ति व्यवस्थापन (Asset Management), GIS Mapping, NWASH MIS तथा अन्य डिजिटल सूचना व्यवस्थापन प्रणालीहरू।

(झ) खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजनाको अनुगमन, मूल्याङ्कन, गुणस्तर नियन्त्रण (QC), गुणस्तर सुनिश्चितता (QA), प्राविधिक परीक्षण तथा कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनसम्बन्धी कार्यहरू।

(ञ) प्राकृतिक विपद्, जलवायु परिवर्तन, बाढी, पहिरो, भूकम्प, आगलागी तथा अन्य आपतकालीन अवस्थामा खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको निरन्तरता, पुनःस्थापना तथा आकस्मिक व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यहरू।

(३) यो मापदण्ड इलाम नगरपालिकाअन्तर्गत सञ्चालित नयाँ तथा विद्यमान सबै खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजनाहरूमा लागू हुनेछ। विशेष प्रकृतिका आयोजना वा यस मापदण्डमा उल्लेख नभएका प्राविधिक विषयमा प्रचलित संघीय तथा प्रदेश कानुन, राष्ट्रिय मापदण्ड तथा सम्बन्धित प्राविधिक निर्देशिका बमोजिम कार्य गर्नुपर्नेछ।

(४) यस मापदण्डको पालना इलाम नगरपालिका, सम्बन्धित सेवा प्रदायक संस्था, उपभोक्ता समिति, निर्माण व्यवसायी, परामर्शदाता तथा खानेपानी तथा सरसफाइ सेवासँग प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा संलग्न सबै निकाय तथा व्यक्तिहरूले अनिवार्य रूपमा गर्नुपर्नेछ।

३.३ लक्षित समूह

यस मापदण्डको कार्यान्वयन, उपयोग तथा अनुपालनबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा लाभान्वित हुने तथा खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा योजना, विकास, सञ्चालन, व्यवस्थापन, नियमन र अनुगमनमा संलग्न लक्षित समूह देहायबमोजिम हुनेछन्:

(क) नगरपालिका तथा स्थानीय तहका निकायहरूः
इलाम नगरपालिका, नगर कार्यपालिका, वडा कार्यालय, विषयगत शाखा, समिति तथा नगरपालिकाअन्तर्गतका सम्बन्धित निकायहरू।

(ख) सेवा प्रदायक तथा व्यवस्थापन निकायहरूः
नगरपालिकाबाट सञ्चालित खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा, खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता समिति, उपभोक्ता संस्था, सेवा प्रदायक संस्था तथा खानेपानी प्रणाली सञ्चालन तथा व्यवस्थापनमा संलग्न निकायहरू।

(ग) उपभोक्ता तथा सेवाग्राहीहरूः
नगरपालिकाभित्रका घरधुरी, सार्वजनिक धारा प्रयोगकर्ता, संस्थागत, व्यावसायिक तथा औद्योगिक उपभोक्ता लगायत खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा उपयोग गर्ने सबै व्यक्ति तथा समूह।

(घ) आयोजना विकास तथा निर्माणमा संलग्न पक्षहरूः
खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजनाको अध्ययन, सर्वेक्षण, डिजाइन, निर्माण, सुपरिवेक्षण, परीक्षण तथा हस्तान्तरणमा संलग्न परामर्शदाता, निर्माण व्यवसायी, प्राविधिक तथा अन्य सेवा प्रदायकहरू।

(ङ) सार्वजनिक तथा संस्थागत निकायहरूः
विद्यालय, क्याम्पस, स्वास्थ्य संस्था, सरकारी तथा गैरसरकारी कार्यालय, सार्वजनिक संस्था, होटल, व्यवसाय तथा अन्य संस्थागत खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा प्रयोगकर्ता।

(च) विपन्न तथा प्राथमिकतामा रहेका समुदायः
आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा पछाडि परेका समुदाय, न्यून आय भएका घरधुरी, खानेपानी सेवाबाट वञ्चित वा न्यून पहुँच भएका बस्ती तथा जोखिममा रहेका समुदाय।

(छ) महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिः
खानेपानी तथा सरसफाइ सेवामा समान, सुरक्षित, सहज र सम्मानजनक पहुँच आवश्यक पर्ने महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू।

(ज) जलस्रोत तथा वातावरण संरक्षणमा संलग्न समूहः
मुहान, जलाधार क्षेत्र, वन तथा वातावरण संरक्षण, जलस्रोत व्यवस्थापन र जलवायु परिवर्तन अनुकूलनमा संलग्न समुदाय, सामुदायिक संस्था तथा सरोकारवाला निकायहरू।

(झ) विकास साझेदार तथा सहयोगी संस्थाहरूः
संघीय तथा प्रदेश सरकारका सम्बन्धित निकाय, विकास साझेदार, गैरसरकारी संस्था, सामुदायिक संस्था, सहकारी संस्था तथा खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रमा प्राविधिक वा वित्तीय सहयोग गर्ने अन्य निकायहरू।

(ञ) नियमन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा संलग्न निकायः
खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको अनुगमन, नियमन, प्राविधिक परीक्षण, पानीको गुणस्तर परीक्षण, सामाजिक परीक्षण, लेखापरीक्षण तथा कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनमा संलग्न निकाय तथा जनशक्ति।

(ट) अन्य सरोकारवालाः
खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको योजना, विकास, संरक्षण, सञ्चालन, व्यवस्थापन वा उपयोगसँग प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित अन्य व्यक्ति, संस्था तथा समूहहरू।

(ठ) लक्षित समूहको सहभागिताः
यस मापदण्डको कार्यान्वयनका क्रममा लक्षित समूहको आवश्यकता, सुझाव, सहभागिता तथा पहुँचलाई ध्यानमा राखी खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा योजना तथा कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ। विशेषगरी सेवा पहुँचबाट वञ्चित, जोखिममा रहेका तथा प्राथमिकतामा परेका समुदायलाई आवश्यकतानुसार प्राथमिकता दिइनेछ।

४. नगरपालिकाको भूमिका

४.१ नगरपालिकाको समग्र भूमिका

(१) इलाम नगरपालिका आफ्नो क्षेत्रभित्र सुरक्षित, पर्याप्त, गुणस्तरीय, भरपर्दो, सर्वसुलभ तथा दिगो खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा उपलब्ध गराउने, व्यवस्थापन गर्ने तथा नियमन गर्ने प्रमुख स्थानीय निकाय हुनेछ।

(२) नगरपालिकाले प्रचलित संघीय तथा प्रदेश कानून, यस मापदण्ड, स्वीकृत नीति, योजना तथा कार्यक्रमको अधीनमा रही खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको योजना तर्जुमा, विकास, निर्माण, सञ्चालन, मर्मतसम्भार, अनुगमन तथा नियमन गर्नेछ।

(३) नगरपालिकाले खानेपानी तथा सरसफाइ सेवालाई सार्वजनिक स्वास्थ्य, वातावरण संरक्षण, जलस्रोत संरक्षण, सामाजिक समावेशिता तथा दिगो विकाससँग आबद्ध गरी सञ्चालन गर्नेछ।

४.२ नीति, योजना तथा कार्यक्रम सम्बन्धी भूमिका

नगरपालिकाले देहायबमोजिमका कार्य गर्नेछः

(क) नगरपालिकाको आवधिक योजना, वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम र बजेटमा खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रलाई प्राथमिकताका साथ समावेश गर्ने।

(ख) नगरपालिकाको खानेपानी तथा सरसफाइ गुरुयोजना, क्षेत्रगत योजना तथा आवश्यकता अनुसार दीर्घकालीन, मध्यमकालीन र वार्षिक योजना तयार तथा अद्यावधिक गर्ने।

(ग) खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाबाट वञ्चित, न्यून सेवा प्राप्त तथा जोखिममा रहेका बस्ती तथा समुदायको पहिचान गरी प्राथमिकताका आधारमा सेवा विस्तार गर्ने।

(घ) जनसंख्या वृद्धि, शहरीकरण, जलवायु परिवर्तन तथा भविष्यको पानीको मागलाई समेत विचार गरी खानेपानी तथा सरसफाइ पूर्वाधारको योजना बनाउने।

४.३ खानेपानी स्रोत तथा जलाधार संरक्षण सम्बन्धी भूमिका

(क) नगरपालिकाभित्र रहेका खानेपानीका मुहान, जलस्रोत तथा जलाधार क्षेत्रको पहिचान, अभिलेखीकरण, संरक्षण तथा दिगो उपयोग गर्ने।

(ख) खानेपानीका मुहान तथा जलाधार क्षेत्रको प्रदूषण, अतिक्रमण, अनियन्त्रित दोहन तथा अन्य जोखिमबाट संरक्षण गर्न आवश्यक कार्यक्रम तथा नियमनको व्यवस्था गर्ने।

(ग) मुहान तथा जलाधार संरक्षणमा स्थानीय समुदाय, उपभोक्ता समिति, वडा कार्यालय तथा सम्बन्धित सरकारी निकायसँग समन्वय गर्ने।

(घ) जलवायु परिवर्तन, खडेरी, बाढी, पहिरो तथा अन्य प्राकृतिक जोखिमबाट खानेपानी स्रोतमा पर्न सक्ने प्रभाव न्यूनीकरणका लागि आवश्यक अनुकूलन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।

४.४ खानेपानी आयोजना विकास तथा निर्माण सम्बन्धी भूमिका

(क) नगरपालिकाभित्र आवश्यक खानेपानी आयोजनाको पहिचान, प्राथमिकता निर्धारण, सम्भाव्यता अध्ययन, सर्वेक्षण तथा विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन (DPR) तयार गर्ने वा गराउने।

(ख) खानेपानी आयोजना निर्माण गर्दा स्वीकृत डिजाइन, प्राविधिक मापदण्ड, लागत अनुमान, गुणस्तर तथा वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षाका प्रावधान पालना भएको सुनिश्चित गर्ने।

(ग) आयोजना निर्माणका क्रममा गुणस्तर नियन्त्रण (Quality Control) तथा गुणस्तर सुनिश्चितता (Quality Assurance) को प्रभावकारी व्यवस्था गर्ने।

(घ) निर्माण सम्पन्न भएका खानेपानी पूर्वाधारको परीक्षण, प्राविधिक निरीक्षण, Commissioning तथा आवश्यक अभिलेखसहित सञ्चालन तथा मर्मतसम्भारका लागि सम्बन्धित सेवा प्रदायक वा उपभोक्ता संस्थालाई हस्तान्तरण गर्ने।

४.५ खानेपानीको गुणस्तर तथा सार्वजनिक स्वास्थ्य सम्बन्धी भूमिका

(क) नगरपालिकाभित्र वितरण हुने खानेपानी राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड तथा प्रचलित कानुनअनुसार सुरक्षित र गुणस्तरीय भएको सुनिश्चित गर्ने।

(ख) खानेपानीको नियमित नमूना सङ्कलन तथा भौतिक, रासायनिक र सूक्ष्मजीवसम्बन्धी परीक्षणको व्यवस्था गर्ने।

(ग) आवश्यकतानुसार क्लोरिनेसन तथा अन्य पानी प्रशोधन प्रक्रिया सञ्चालन वा गराउने।

(घ) पानीको स्रोतदेखि उपभोक्ताको धारासम्म सम्भावित जोखिम पहिचान तथा नियन्त्रण गर्न Water Safety Plan (WSP) लागू तथा अद्यावधिक गर्ने।

(ङ) पानीको गुणस्तरसम्बन्धी परीक्षणको अभिलेख राख्ने तथा आवश्यक अवस्थामा उपभोक्तालाई जानकारी गराउने।

४.६ सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार सम्बन्धी भूमिका

(क) खानेपानी तथा सरसफाइ प्रणालीको नियमित सञ्चालन तथा मर्मतसम्भारका लागि आवश्यक संस्थागत तथा प्राविधिक व्यवस्था गर्ने।

(ख) प्रमुख खानेपानी संरचना, पाइपलाइन, रिजर्भोयर, पम्प, भल्भ, प्रशोधन प्रणाली तथा अन्य सम्पत्तिको नियमित निरीक्षण तथा मर्मतसम्भारको व्यवस्था गर्ने।

(ग) खानेपानी प्रणालीमा हुने चुहावट, पाइप फुट्ने, अवरोध तथा अन्य प्राविधिक समस्याको शीघ्र पहिचान तथा मर्मतका लागि प्रणाली विकास गर्ने।

(घ) आवश्यकताअनुसार Preventive Maintenance तथा Emergency Maintenance को कार्यतालिका तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने।

४.७ सेवा व्यवस्थापन तथा उपभोक्ता सम्बन्धी भूमिका

(क) उपभोक्तालाई खानेपानी सेवा जडान, मिटर जडान, महसुल, गुनासो तथा अन्य सेवा सम्बन्धी स्पष्ट व्यवस्था गर्ने।

(ख) खानेपानी सेवामा पारदर्शिता, उत्तरदायित्व तथा सेवाग्राहीमैत्री प्रणाली कायम गर्ने।

(ग) उपभोक्ताको गुनासो दर्ता, सुनुवाइ तथा समाधानका लागि प्रभावकारी गुनासो व्यवस्थापन प्रणाली स्थापना गर्ने।

(घ) आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा कमजोर तथा सेवाबाट वञ्चित समुदायलाई आवश्यकतानुसार विशेष प्राथमिकता तथा सहुलियतको व्यवस्था गर्ने।

४.८ सरसफाइ तथा फोहोरपानी व्यवस्थापन सम्बन्धी भूमिका

(क) नगरपालिकाभित्र सुरक्षित तथा व्यवस्थित सरसफाइ सेवा विस्तार गर्ने।

(ख) सार्वजनिक तथा संस्थागत शौचालय, ढल तथा फोहोरपानी व्यवस्थापनसम्बन्धी आवश्यक पूर्वाधार विकास तथा व्यवस्थापन गर्ने।

(ग) फोहोरपानीको सुरक्षित संकलन, प्रशोधन तथा विसर्जनका लागि आवश्यक व्यवस्था गर्ने।

(घ) खुला दिसामुक्त अवस्था कायम राख्न तथा व्यक्तिगत, घरायसी, संस्थागत र सामुदायिक सरसफाइ प्रवर्द्धन गर्न जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।

४.९ विपद् तथा आपतकालीन व्यवस्थापन सम्बन्धी भूमिका

(क) बाढी, पहिरो, भूकम्प, आगलागी, महामारी तथा अन्य विपद्का समयमा खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा निरन्तरता र शीघ्र पुनःस्थापनाका लागि आपतकालीन कार्ययोजना तयार गर्ने।

(ख) वैकल्पिक खानेपानी स्रोत, पानी ट्याङ्कर, अस्थायी वितरण प्रणाली तथा आवश्यक आपतकालीन सामग्रीको व्यवस्था गर्ने।

(ग) जोखिममा रहेका खानेपानी संरचनाको पहिचान गरी जोखिम न्यूनीकरण तथा पूर्वतयारीका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।

४.१० अभिलेख, GIS तथा सूचना व्यवस्थापन सम्बन्धी भूमिका

(क) नगरपालिकाभित्रका खानेपानी तथा सरसफाइ पूर्वाधारको अद्यावधिक सम्पत्ति अभिलेख (Asset Register) तयार तथा व्यवस्थापन गर्ने।

(ख) खानेपानी मुहान, पाइपलाइन, रिजर्भोयर, पम्प, भल्भ, धारा तथा अन्य संरचनाको GIS आधारित नक्साङ्कन तथा अभिलेखीकरण गर्ने।

(ग) खानेपानी तथा सरसफाइ सम्बन्धी तथ्याङ्कलाई NWASH MIS लगायत सम्बन्धित सूचना प्रणालीमा नियमित रूपमा अद्यावधिक गर्ने।

४.११ अनुगमन, नियमन तथा समन्वय सम्बन्धी भूमिका

(क) नगरपालिकाभित्र सञ्चालित खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजनाको नियमित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने।

(ख) सेवा प्रदायक तथा उपभोक्ता संस्थाको कार्यसम्पादन, सेवा गुणस्तर तथा वित्तीय तथा प्राविधिक व्यवस्थापनको आवश्यकतानुसार समीक्षा गर्ने।

(ग) संघीय तथा प्रदेश सरकार, सम्बन्धित सरकारी कार्यालय, विकास साझेदार, निजी क्षेत्र तथा अन्य सरोकारवालासँग आवश्यक समन्वय तथा सहकार्य गर्ने।

(घ) यस मापदण्ड तथा प्रचलित कानुनको पालना नभएको अवस्थामा प्रचलित कानुनबमोजिम आवश्यक सुधारात्मक तथा नियामकीय कार्य गर्ने।

४.१२ समावेशिता तथा सामाजिक उत्तरदायित्व

नगरपालिकाले खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा योजना तथा कार्यान्वयन गर्दा महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, विपन्न तथा सामाजिक रूपमा पछाडि परेका समुदायको आवश्यकता र पहुँचलाई विशेष ध्यान दिनेछ तथा आवश्यकतानुसार सहभागितामूलक योजना निर्माण र निर्णय प्रक्रियालाई प्रवर्द्धन गर्नेछ।

५. उपभोक्ता संस्थाको भूमिका र जवाफदेहिता

५.१ उपभोक्ता संस्थाको भूमिका

(१) खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा सञ्चालन तथा व्यवस्थापनका लागि प्रचलित कानुनबमोजिम गठन भएका उपभोक्ता संस्था, उपभोक्ता समिति वा सेवा प्रदायक संस्थाले यस मापदण्ड तथा नगरपालिकासँग भएको सम्झौता वा स्वीकृत कार्ययोजनाबमोजिम आफ्नो जिम्मेवारी निर्वाह गर्नुपर्नेछ।

(२) उपभोक्ता संस्थाले आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्र सुरक्षित, नियमित, भरपर्दो तथा गुणस्तरीय खानेपानी सेवा उपलब्ध गराउन आवश्यक व्यवस्था गर्नेछ।

(३) उपभोक्ता संस्थाले खानेपानी प्रणालीको सञ्चालन, नियमित निरीक्षण, मर्मतसम्भार, संरक्षण तथा आवश्यक सुधारका कार्यहरू व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्नेछ।

५.२ संस्थागत व्यवस्थापन

उपभोक्ता संस्थाले देहायका कार्यहरू गर्नुपर्नेछः

(क) संस्थाको विधान, कार्यविधि, नगरपालिकाको निर्णय तथा प्रचलित कानुनबमोजिम संस्थाको सञ्चालन गर्ने।

(ख) संस्थाको कार्यसमिति तथा जिम्मेवार पदाधिकारीको भूमिका, जिम्मेवारी र अधिकार स्पष्ट निर्धारण गर्ने।

(ग) खानेपानी प्रणाली सञ्चालनका लागि आवश्यक प्राविधिक तथा व्यवस्थापकीय जनशक्तिको व्यवस्था गर्ने।

(घ) कर्मचारी तथा प्राविधिक जनशक्तिको कार्यसम्पादन, क्षमता विकास तथा आवश्यक तालिमको व्यवस्था गर्ने।

(ङ) नियमित बैठक, निर्णय अभिलेख, कार्यसम्पादन प्रतिवेदन तथा संस्थागत अभिलेख व्यवस्थित रूपमा राख्ने।

५.३ खानेपानी प्रणाली सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार

उपभोक्ता संस्थाले आफ्नो जिम्मेवारीमा रहेको खानेपानी प्रणालीको दिगो सञ्चालन तथा मर्मतसम्भारका लागि देहायका कार्य गर्नेछः

(क) मुहान, इन्टेक, प्रशोधन संरचना, रिजर्भोयर, पम्पिङ प्रणाली, ट्रान्समिसन तथा वितरण पाइपलाइन, भल्भ, धारा तथा अन्य संरचनाको नियमित निरीक्षण गर्ने।

(ख) Preventive Maintenance तथा आवश्यकतानुसार Corrective Maintenance को कार्यतालिका तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने।

(ग) पाइपलाइन चुहावट, पाइप फुट्ने, भल्भमा समस्या, पम्प बिग्रने तथा अन्य प्राविधिक समस्या देखिएमा यथाशीघ्र मर्मत गर्ने।

(घ) खानेपानी प्रणालीका महत्वपूर्ण संरचनामा अनधिकृत प्रवेश, क्षति तथा दुरुपयोग हुन नदिन सुरक्षा व्यवस्था मिलाउने।

(ङ) आवश्यक मर्मतसम्भार तथा पुनःस्थापनाका लागि Spare Parts, औजार तथा आवश्यक सामग्रीको न्यूनतम मौज्दात कायम गर्ने।

५.४ पानीको गुणस्तरसम्बन्धी जिम्मेवारी

(१) उपभोक्ता संस्थाले उपभोक्तालाई वितरण गरिने पानीको गुणस्तर सुरक्षित तथा प्रचलित राष्ट्रिय मापदण्डअनुकूल कायम गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्नेछ।

(२) संस्थाले नियमित रूपमा पानीको नमूना सङ्कलन, परीक्षण तथा अभिलेखीकरण गर्ने वा नगरपालिकासँग समन्वय गरी परीक्षण गराउनेछ।

(३) आवश्यकतानुसार पानीको क्लोरिनेसन तथा अन्य प्रशोधन प्रक्रिया सञ्चालन गर्नेछ।

(४) पानीको गुणस्तरमा समस्या देखिएमा तत्काल नगरपालिकालाई जानकारी गराई सुधारात्मक कार्य गर्नेछ।

(५) पानीको गुणस्तर मानव स्वास्थ्यका लागि जोखिमपूर्ण रहेको अवस्थामा सम्बन्धित उपभोक्तालाई तत्काल सूचना दिई वैकल्पिक वा सुरक्षित खानेपानीको व्यवस्था गर्न पहल गर्नेछ।

५.५ महसुल तथा वित्तीय जवाफदेहिता

उपभोक्ता संस्थाले खानेपानी सेवा सञ्चालनका क्रममा देहायका वित्तीय व्यवस्थाहरू पालना गर्नुपर्नेछः

(क) नगरपालिकाबाट स्वीकृत वा प्रचलित कानुनबमोजिम निर्धारण गरिएको खानेपानी सेवा शुल्क तथा महसुल मात्र असुल गर्ने।

(ख) उपभोक्ताबाट प्राप्त महसुल, जडान शुल्क, जरिवाना तथा अन्य आम्दानीको व्यवस्थित अभिलेख राख्ने।

(ग) प्राप्त आम्दानीलाई खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा सञ्चालन, मर्मतसम्भार, सुधार तथा सेवा विस्तारमा प्राथमिकताका साथ प्रयोग गर्ने।

(घ) संस्थाको आय—व्ययको नियमित लेखा राख्ने तथा प्रचलित कानुनबमोजिम लेखापरीक्षण गराउने।

(ङ) उपभोक्तालाई संस्थाको आम्दानी, खर्च तथा आर्थिक अवस्थाबारे आवश्यक जानकारी उपलब्ध गराउने।

५.६ पारदर्शिता तथा सार्वजनिक जवाफदेहिता

(१) उपभोक्ता संस्थाले आफ्नो निर्णय प्रक्रिया, सेवा शुल्क, आम्दानी—खर्च तथा सेवा सञ्चालनसम्बन्धी विषयमा पारदर्शिता कायम गर्नुपर्नेछ।

(२) संस्थाले कम्तीमा वार्षिक रूपमा साधारण सभा वा सार्वजनिक भेलामार्फत आफ्नो वार्षिक प्रगति, आय—व्यय तथा सेवा अवस्थाको जानकारी उपभोक्तासमक्ष प्रस्तुत गर्नुपर्नेछ।

(३) उपभोक्ताले संस्थाको सेवा, वित्तीय व्यवस्थापन वा अन्य विषयमा जानकारी माग गरेमा प्रचलित कानुनबमोजिम उपलब्ध गराउनुपर्नेछ।

(४) संस्थाले महत्वपूर्ण निर्णय गर्दा आवश्यकतानुसार उपभोक्ताको सहभागिता तथा सुझावलाई समावेश गर्नेछ।

५.७ उपभोक्ताको गुनासो तथा सेवा सुधार

(क) उपभोक्ता संस्थाले गुनासो दर्ता तथा समाधानका लागि स्पष्ट प्रणाली स्थापना गर्ने।

(ख) धारा, पानीको गुणस्तर, सेवा अवरोध, महसुल, मिटर तथा अन्य विषयमा प्राप्त गुनासोको अभिलेख राख्ने।

(ग) सामान्य प्राविधिक तथा सेवा सम्बन्धी गुनासो यथाशीघ्र समाधान गर्ने।

(घ) समाधान गर्न नसकिने प्राविधिक, कानुनी वा नीतिगत विषय नगरपालिकासमक्ष पेश गर्ने।

(ङ) गुनासोको प्रकृति, समाधानको अवस्था तथा बाँकी गुनासोको नियमित समीक्षा गरी सेवा सुधारमा प्रयोग गर्ने।

५.८ उपभोक्ताको सहभागिता तथा सामाजिक उत्तरदायित्व

उपभोक्ता संस्थाले खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको दिगोपनका लागि उपभोक्ताको सहभागिता सुनिश्चित गर्दै देहायका कार्य गर्नेछः

(क) मुहान तथा जलाधार संरक्षणमा स्थानीय समुदायको सहभागिता बढाउने।

(ख) पानीको मितव्ययी तथा जिम्मेवार उपयोगका लागि जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।

(ग) पानीको स्रोत तथा पूर्वाधारमा हुने क्षति, प्रदूषण तथा अनधिकृत कार्य रोक्न उपभोक्तालाई सचेत गराउने।

(घ) महिला, विपन्न, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा सेवाबाट वञ्चित समुदायको सहभागिता र पहुँचलाई प्रोत्साहन गर्ने।

५.९ अभिलेख तथा प्रतिवेदन

उपभोक्ता संस्थाले कम्तीमा देहायका अभिलेख अद्यावधिक राख्नुपर्नेछः

(क) उपभोक्ता तथा धारा जडान अभिलेख।

(ख) मिटर तथा महसुल अभिलेख।

(ग) पानी उत्पादन तथा वितरण अभिलेख।

(घ) पानीको गुणस्तर परीक्षण अभिलेख।

(ङ) क्लोरिन प्रयोग तथा अवशिष्ट क्लोरिन अभिलेख।

(च) पाइपलाइन तथा संरचना मर्मतसम्भार अभिलेख।

(छ) आम्दानी तथा खर्चको अभिलेख।

(ज) गुनासो तथा समाधान अभिलेख।

(झ) सम्पत्ति तथा पूर्वाधारको Asset Register।

(ञ) नगरपालिकाले माग गरेका अन्य आवश्यक प्राविधिक तथा प्रशासनिक अभिलेख।

५.१० नगरपालिकाप्रति जवाफदेहिता

(१) उपभोक्ता संस्था आफ्नो जिम्मेवारीमा रहेको खानेपानी तथा सरसफाइ प्रणालीको सञ्चालन, सेवा गुणस्तर, वित्तीय व्यवस्थापन तथा पूर्वाधार संरक्षणका विषयमा नगरपालिकाप्रति जवाफदेही हुनेछ।

(२) नगरपालिकाले माग गरेका आवश्यक विवरण, प्रतिवेदन, लेखा, पानी गुणस्तर परीक्षणको परिणाम तथा प्राविधिक अभिलेख उपभोक्ता संस्थाले तोकिएको समयभित्र उपलब्ध गराउनुपर्नेछ।

(३) नगरपालिकाबाट गरिएको प्राविधिक निरीक्षण, अनुगमन वा लेखापरीक्षणबाट देखिएका कमजोरी सुधार गर्न उपभोक्ता संस्थाले आवश्यक सुधारात्मक कार्य गर्नुपर्नेछ।

(४) संस्थाको लापरवाही वा गैरजिम्मेवारीका कारण खानेपानी सेवा, सार्वजनिक स्वास्थ्य वा पूर्वाधारमा गम्भीर असर परेको पाइएमा प्रचलित कानुन तथा नगरपालिकासँग भएको सम्झौताबमोजिम आवश्यक कारबाही तथा सुधारको प्रक्रिया अघि बढाउन सकिनेछ।

५.११ आपतकालीन अवस्थामा उपभोक्ता संस्थाको भूमिका

प्राकृतिक विपद्, पहिरो, बाढी, भूकम्प, आगलागी, महामारी वा अन्य आपतकालीन अवस्थामा उपभोक्ता संस्थाले नगरपालिकासँग समन्वय गरी खानेपानी सेवा शीघ्र पुनःस्थापना गर्न आवश्यक जनशक्ति, उपकरण तथा उपलब्ध स्रोत परिचालन गर्नेछ।

५.१२ जवाफदेहिताको आधार

उपभोक्ता संस्थाको जवाफदेहिता देहायका आधारमा मूल्याङ्कन गर्न सकिनेछः

(क) खानेपानी सेवा नियमितता तथा उपलब्धता।

(ख) पानीको गुणस्तर तथा सार्वजनिक स्वास्थ्य सुरक्षा।

(ग) खानेपानी प्रणालीको सञ्चालन तथा मर्मतसम्भारको अवस्था।

(घ) महसुल संकलन तथा वित्तीय पारदर्शिता।

(ङ) उपभोक्ता गुनासो समाधानको प्रभावकारिता।

(च) अभिलेख तथा प्रतिवेदनको अवस्था।

(छ) पूर्वाधार तथा सम्पत्तिको संरक्षण।

(ज) नगरपालिकाका निर्देशन तथा स्वीकृत मापदण्डको पालना।

(झ) उपभोक्ताको सहभागिता तथा सामाजिक समावेशिता।

६. खानेपानी मापदण्ड

६.१ उद्देश्य

इलाम नगरपालिका क्षेत्रभित्र वितरण तथा उपभोग गरिने खानेपानी मानव स्वास्थ्यका लागि सुरक्षित, गुणस्तरीय, पर्याप्त तथा स्वीकार्य हुने सुनिश्चित गर्न यो खानेपानी मापदण्ड लागू हुनेछ।

नगरपालिकाले खानेपानीको स्रोत, प्रशोधन प्रणाली, भण्डारण तथा वितरण प्रणालीको अवस्था र स्थानीय जोखिमलाई ध्यानमा राखी नेपाल सरकारको राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड, २०७९ (National Drinking Water Quality Standards–2079) लाई आधारभूत मापदण्डका रूपमा पालना गर्नेछ।

नेपाल सरकारको राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड, २०७९ अनुसारका प्रमुख parameter र अधिकतम concentration limit यस अध्यायमा समावेश गरिएको छ।

६.२ खानेपानीको गुणस्तरसम्बन्धी मूल सिद्धान्त

१. मानव स्वास्थ्यका लागि सुरक्षित हुनुपर्ने,

२. रोगजनक सूक्ष्मजीवबाट मुक्त हुनुपर्ने,

३. हानिकारक रासायनिक पदार्थ निर्धारित सीमाभन्दा बढी हुन नहुने,

४. स्वीकार्य भौतिक तथा organoleptic गुण भएको हुनुपर्ने,

५. वितरण प्रणालीमा आवश्यक disinfectant residual कायम भएको हुनुपर्ने,

६. नियमित रूपमा परीक्षण तथा अनुगमन गरिएको हुनुपर्ने,

७. स्रोतदेखि उपभोक्ताको धारासम्म सुरक्षित रूपमा व्यवस्थापन गरिएको हुनुपर्नेछ।

६.३ पानीको पर्याप्तता तथा LPCD

खानेपानीको गुणस्तरसँगै पर्याप्तता पनि सुरक्षित खानेपानी सेवाको महत्वपूर्ण आधार हुनेछ।

नगरपालिकाले खानेपानी प्रणालीको डिजाइन, विस्तार तथा सेवा स्तर निर्धारण गर्दा LPCD (Litres Per Capita Per Day) लाई आधारका रूपमा प्रयोग गर्नेछ।

LPCD निर्धारण गर्दाः

- जनसंख्या,
- बस्तीको प्रकृति,
- घरायसी आवश्यकता,
- संस्थागत तथा व्यावसायिक माग,
- सार्वजनिक उपयोग,
- भविष्यको जनसंख्या वृद्धि,
- जलस्रोतको उपलब्धता,
- प्रणालीको उत्पादन क्षमतालाई विचार गरिनेछ।

नगरपालिकाले प्रत्येक खानेपानी प्रणालीका लागि Design Demand, Average Demand, Maximum Daily Demand तथा आवश्यक Storage को प्राविधिक गणना गरी सेवा स्तर निर्धारण गर्नुपर्नेछ।

६.४ स्रोतदेखि उपभोक्ताको धारासम्म पानीको गुणस्तर

खानेपानीको गुणस्तर केवल मुहानमा मात्र परीक्षण गरेर सुनिश्चित भएको मानिने छैन। गुणस्तर अनुगमन निम्न प्रमुख स्थानमा गर्नुपर्नेछः

(क) खानेपानीको मुहान,

(ख) treatment plant को inlet,

(ग) treatment plant को outlet,

(घ) reservoir/tank,

(ङ) उपभोक्ताको धारा।

यसरी स्रोतदेखि उपभोक्तासम्मको सम्पूर्ण Water Safety Chain को अनुगमन गरिनेछ।

६.५ Microbiological Safety

खानेपानीमा E. coli को सीमा 0 CFU/100 mL कायम गर्नुपर्नेछ। E. coli पाइएको अवस्थामा सम्बन्धित सेवा प्रदायकले देहाय बमोजिम कार्यरहरु गर्नुपर्नेछ।

१. कारण पहिचान गर्ने,

२. प्रभावित क्षेत्र पहिचान गर्ने,

३. आवश्यक disinfection गर्ने,

४. पाइपलाइन flushing गर्ने,

५. पुनः नमूना परीक्षण गर्ने,

६. आवश्यक भए वैकल्पिक खानेपानी उपलब्ध गराउने,

७. उपभोक्तालाई सूचना दिने व्यवस्था गर्नुपर्नेछ।

६.६ Residual Chlorine

Chlorination प्रयोग गर्ने खानेपानी प्रणालीमा उपभोक्तासम्म पानी सुरक्षित रूपमा पुग्ने सुनिश्चित गर्न Residual Chlorine 0.10–0.50 mg/L को राष्ट्रिय मापदण्डलाई आधार मानिनेछ। **Chlorine dosing निर्धारण गर्दा** पानीको turbidity, organic matter, chlorine demand, contact time, पाइपलाइनको लम्बाइ, **तथा** रिजर्भोयरको अवस्थालाई प्राविधिक रूपमा विचार गर्नुपर्नेछ।

६.७ पानीको नमूना संकलन तथा परीक्षण

देहायका मापदण्डको अधिनमा रही खानेपानीको नमूना संकलन कार्य गरिनेछ।

- स्वीकृत sampling procedure अनुसार,
- प्रतिनिधिमूलक स्थानबाट,
- उपयुक्त sampling bottle प्रयोग गरी,
- आवश्यक preservation सहित,

यसरी संकलन भएको नमूनाको परीक्षण मान्यता प्राप्त परिक्षणशाला (Laboratory) वाट गराउनुपर्नेछ। प्रयोगशाला परीक्षण गर्दा प्रचलित राष्ट्रिय/मान्य परीक्षण विधि प्रयोग गर्नुपर्नेछ।

६.८ परीक्षणको न्यूनतम आवृत्ति

नगरपालिकाले प्रणालीको आकार, जोखिम तथा उपलब्ध स्रोतका आधारमा देहाय बमोजिमको परीक्षणको विस्तृत schedule निर्धारण गर्न सहिनेछ।

परीक्षण	सुझावित अनुगमन
Residual Chlorine	मासिक
Turbidity	मासिक
pH	मासिक

परीक्षण	सुझावित अनुगमन
E. coli	मासिक
Electrical Conductivity	मासिक
अन्य परिक्षण	आवश्यक्ता अनुसार

नोटः यो तालिका परीक्षणको operational schedule हो; राष्ट्रिय मापदण्डमा तोकिएको sampling/monitoring requirement लाई प्राथमिकता दिइनेछ।

६.९ जोखिममा आधारित थप परीक्षण

इलाम नगरपालिकाको भौगोलिक तथा वातावरणीय अवस्थालाई ध्यानमा राखी निम्न अवस्थामा थप परीक्षण गर्नुपर्नेछः

(क) पहिरो वा बाढीपछि

- Turbidity
- E. coli
- pH
- आवश्यक chemical parameters

(ख) कृषि क्षेत्र नजिकको स्रोत

- Nitrate
- Nitrite
- Pesticide सम्बन्धी परीक्षण, जोखिमअनुसार

(ग) पुरानो पाइपलाइन/धातुजन्य पाइप प्रयोग भएको क्षेत्र

- Lead
- Copper
- Iron
- Zinc
- अन्य heavy metals, जोखिमअनुसार

(घ) भूगर्भीय जोखिम भएको क्षेत्र

- Arsenic
- Fluoride
- Iron
- Manganese
- अन्य geological parameters

६.१० पानीको गुणस्तर नमिलेमा गर्नुपर्ने कार्य

कुनै parameter राष्ट्रिय मापदण्डभन्दा बाहिर देखिएमा सम्बन्धित सेवा प्रदायकले देहाय बमोजिमका कार्यहरु गर्नुपर्नेछ।

- पहिलो चरणः पुनः नमूना परीक्षण गर्ने,
- दोस्रो चरणः प्रदूषणको स्रोत पहिचान गर्ने,
- तेस्रो चरणः आवश्यक treatment/corrective action गर्ने,
- चौथो चरणः पुनः परीक्षण गर्ने,
- पाँचौं चरणः उपभोक्तालाई आवश्यक सूचना दिने,
- छैटौं चरणः आवश्यक परे वैकल्पिक सुरक्षित पानी उपलब्ध गराउने।
- स्वास्थ्य जोखिम देखिएको अवस्थामा नगरपालिकाले तत्काल precautionary measures लागू गर्न सक्नेछ।

६.११ खानेपानी स्रोत संरक्षण

खानेपानीको गुणस्तर कायम राख्न स्रोत संरक्षणलाई खानेपानी व्यवस्थापनको अभिन्न अंगका रूपमा लिइनेछ। नगरपालिकाले आवश्यकता अनुसार निम्नानुसारका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सक्नेछ।

- मुहान संरक्षण,
- source fencing,
- sanitation zone,
- recharge area protection,
- erosion control,
- vegetation conservation,
- प्रदूषण नियन्त्रण

६.१२ सेवा प्रदायकको जिम्मेवारी

खानेपानी सेवा प्रदायकले निम्नानुसारका व्यवस्थाहरु गर्नुपर्नेछ।

१. नियमित पानी उत्पादन तथा वितरण गर्ने,
२. पानीको गुणस्तर परीक्षण गर्ने,
३. chlorination तथा disinfection व्यवस्थापन गर्ने,
४. test records राख्ने,
५. पानीको गुणस्तरसम्बन्धी समस्या पहिचान गर्ने,
६. corrective action गर्ने,
७. उपभोक्ता गुनासो व्यवस्थापन गर्ने,
८. नगरपालिकालाई नियमित प्रतिवेदन पेश गर्ने

६.१३ नगरपालिकाको अनुगमन

नगरपालिकाले सेवा प्रदायकको अभिलेख तथा laboratory results को आधारमा खानेपानी गुणस्तरको नियमित अनुगमन गर्नेछ। साथै आवश्यकतानुसार नगरपालिकाले निम्नानुसारका क्रियाकलापहरु गर्न सक्नेछ।

- independent water quality testing,
- surprise sampling,
- source inspection,
- treatment plant inspection,
- distribution system inspection

६.१४ कानुनी प्राथमिकता

यस अध्यायमा उल्लिखित खानेपानी गुणस्तरका parameter तथा सीमा नेपाल सरकारको राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड, २०७९ लाई आधार मानी निर्धारण गरिएको हो। भविष्यमा नेपाल सरकारले राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड संशोधन वा नयाँ मापदण्ड जारी गरेमा प्रचलित बाध्यकारी राष्ट्रिय मापदण्डलाई प्राथमिकता दिई यस स्थानीय मापदण्डलाई आवश्यकतानुसार पुनरावलोकन गरिनेछ।

७. सरसफाइ मापदण्ड

७.१ सरसफाइसम्बन्धी आधारभूत व्यवस्था

(१) इलाम नगरपालिका क्षेत्रभित्र प्रत्येक घरधुरी, संस्था, व्यवसाय, सार्वजनिक स्थान तथा सेवा प्रदायकले मानव स्वास्थ्य, वातावरण तथा जलस्रोतको संरक्षण हुने गरी सुरक्षित तथा दिगो सरसफाइ व्यवस्था कायम गर्नुपर्नेछ।

(२) सरसफाइ व्यवस्थापन गर्दा **शौचालयदेखि फोहोरको अन्तिम व्यवस्थापनसम्मको सम्पूर्ण श्रृंखला (Entire Sanitation Chain)** लाई ध्यान दिनुपर्नेछ।

(३) सरसफाइ सेवा सञ्चालन गर्दा निम्न चरणलाई एकीकृत रूपमा व्यवस्थापन गर्नुपर्नेछः

(क) शौचालय तथा containment,
(ख) फोहोरपानी तथा मलमूत्रको संकलन,
(ग) ढुवानी तथा transport,
(घ) उपचार तथा treatment,
(ङ) पुनःप्रयोग वा reuse,
(च) सुरक्षित अन्तिम विसर्जन तथा disposal।

७.२ घरधुरी शौचालय

(१) नगरपालिकाभित्र प्रत्येक घरधुरीमा प्रयोगयोग्य, सुरक्षित तथा सरसफाइयुक्त शौचालय हुनुपर्नेछ।

(२) शौचालय निर्माण तथा प्रयोग गर्दा निम्न विषय सुनिश्चित गर्नुपर्नेछः

(क) मानव मलमूत्रको सुरक्षित containment,

(ख) दुर्गन्ध तथा झिँगा नियन्त्रण,

(ग) पानी तथा जलस्रोत प्रदूषण हुन नदिने व्यवस्था,

(घ) शौचालयमा पर्याप्त प्रकाश तथा हावाको आवागमन,

(ङ) प्रयोगकर्ताको सुरक्षा,

(च) सरसफाइ तथा मर्मतसम्भार गर्न सहज हुने व्यवस्था।

(३) खुला रूपमा दिसापिसाब गर्ने कार्यलाई निरुत्साहित तथा नियन्त्रण गर्न नगरपालिकाले आवश्यक जनचेतना, अनुगमन तथा प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नेछ।

७.३ समावेशी तथा पहुँचयोग्य शौचालय

(१) सार्वजनिक तथा संस्थागत शौचालय निर्माण गर्दा महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको आवश्यकता ध्यानमा राख्नुपर्नेछ।

(२) अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि आवश्यकतानुसार ramp, पर्याप्त ढोका चौडाइ, grab bar तथा सुरक्षित आवागमनको व्यवस्था गर्नुपर्नेछ।

(३) महिला शौचालयमा आवश्यकतानुसार menstrual hygiene management को सुविधा तथा सुरक्षित फोहोर व्यवस्थापनको व्यवस्था गर्नुपर्नेछ।

७.४ शौचालयको स्थान निर्धारण

(१) शौचालय, सेप्टिक ट्याङ्की तथा soak pit निर्माण गर्दा खानेपानीको स्रोत, कुवा, इनार, मुहान, नदी, खोला तथा अन्य जलस्रोत प्रदूषित नहुने गरी स्थान छनोट गर्नुपर्नेछ।

(२) भूगर्भीय अवस्था, माटोको प्रकार, भूमिगत पानीको स्तर, बाढी तथा पहिरोको जोखिमलाई समेत विचार गर्नुपर्नेछ।

(३) खानेपानीको मुहान तथा संवेदनशील जलस्रोतको संरक्षण क्षेत्रभित्र शौचालय वा फोहोरपानीको संरचना निर्माण गर्दा नगरपालिकाको स्वीकृति तथा प्राविधिक मापदण्ड पालना गर्नुपर्नेछ।

७.५ सेप्टिक ट्याङ्की तथा फोहोरपानी व्यवस्थापन

(१) ढल प्रणाली उपलब्ध नभएका क्षेत्रमा शौचालयबाट निस्कने फोहोरपानी तथा मलमूत्रलाई सुरक्षित रूपमा व्यवस्थापन गर्न सेप्टिक ट्याङ्की, सोक पिट वा अन्य स्वीकृत containment प्रणाली प्रयोग गर्नुपर्नेछ।

(२) सेप्टिक ट्याङ्की निर्माण गर्दा देहाय बमोजिम हुने गरी निर्माण कार्य गर्नुपर्नेछ।

(क) पानी नछिर्ने तथा चुहावट नहुने संरचना,

(ख) आवश्यक क्षमता,

(ग) inspection तथा desludging का लागि access,

(घ) ventilation,

(ङ) सुरक्षित inlet तथा outlet,

(च) वातावरण तथा जलस्रोत संरक्षण

७.६ सेप्टिक ट्याङ्कीको क्षमता तथा डिजाइन

(१) सेप्टिक ट्याङ्कीको क्षमता निर्धारण गर्दा प्रयोगकर्ताको संख्या, पानीको प्रयोग, sludge accumulation, desludging frequency तथा design period लाई विचार गर्नुपर्नेछ।

(२) सेप्टिक ट्याङ्कीको डिजाइन तथा निर्माण सम्बन्धित राष्ट्रिय भवन संहिता, प्रचलित प्राविधिक मापदण्ड तथा नगरपालिकाले स्वीकृत गरेको डिजाइनअनुसार गर्नुपर्नेछ।

(३) सेप्टिक ट्याङ्की भरिनुअघि नै नियमित रूपमा desludging गर्नुपर्नेछ।

७.७ फिकल स्लज व्यवस्थापन

(१) सेप्टिक ट्याङ्की, pit latrine तथा अन्य sanitation containment बाट निकालिने फिकल स्लजलाई सुरक्षित रूपमा सङ्कलन, ढुवानी, उपचार तथा अन्तिम व्यवस्थापन गर्नुपर्नेछ।

(२) फिकल स्लज व्यवस्थापनको सम्पूर्ण कार्यलाई **Fecal Sludge Management (FSM)** को अवधारणाअनुसार व्यवस्थित गर्नुपर्नेछ।

(३) फिकल स्लजलाई खुला स्थान, नदी, खोला, वन, कृषि जमिन वा अन्य सार्वजनिक क्षेत्रमा फाल्न पाइने छैन।

(४) नगरपालिकाले आवश्यकता अनुसार फिकल स्लज सङ्कलन तथा ढुवानीका लागि अनुमति प्राप्त सेवा प्रदायकको व्यवस्था गर्न सक्नेछ।

७.८ फोहोरपानी तथा ढल व्यवस्थापन

(१) घर, संस्था, व्यवसाय तथा उद्योगबाट निस्कने फोहोरपानीलाई सुरक्षित रूपमा सङ्कलन तथा व्यवस्थापन गर्नुपर्नेछ।

(२) सम्भव भएसम्म फोहोरपानीलाई **सङ्कलन → प्रशोधन → पुनःप्रयोग/उपयोग → सुरक्षित विसर्जन** को सिद्धान्तअनुसार व्यवस्थापन गर्नुपर्नेछ।

(३) घरेलु तथा औद्योगिक फोहोरपानीलाई उपचार नगरी खानेपानीको स्रोत वा सार्वजनिक जलस्रोतमा प्रत्यक्ष मिसाउन पाइने छैन।

(४) ढल प्रणाली निर्माण गर्दा पर्याप्त क्षमता, self-cleansing velocity, access manhole, ventilation तथा नियमित maintenance को व्यवस्था गर्नुपर्नेछ।

७.९ सार्वजनिक शौचालय

(१) बजार, बसपार्क, सार्वजनिक पार्क, पर्यटकीय क्षेत्र, धार्मिक स्थल तथा अन्य आवश्यक सार्वजनिक स्थानमा पर्याप्त सार्वजनिक शौचालयको व्यवस्था गर्नुपर्नेछ।

(२) सार्वजनिक शौचालयमा कम्तीमाः

(क) महिला तथा पुरुषका लागि छुट्टाछुट्टै सुविधा,

(ख) अपाङ्गतामैत्री सुविधा,

(ग) पानीको उपलब्धता,

(घ) हात धुने सुविधा,

(ङ) साबुन वा उपयुक्त cleansing agent,

(च) पर्याप्त प्रकाश,

(छ) उचित ventilation,

(ज) menstrual hygiene व्यवस्थापन,

(झ) नियमित सरसफाइ तथा मर्मतसम्भार हुने।

७.१० विद्यालय तथा बालबालिकासम्बन्धी सरसफाइ

(१) विद्यालयमा विद्यार्थीको संख्या तथा आवश्यकता अनुसार पर्याप्त शौचालयको व्यवस्था हुनुपर्नेछ।

(२) विद्यालयमा सुरक्षित खानेपानी, हात धुने स्थान, साबुन, बालमैत्री शौचालय तथा महिनावारी स्वच्छता व्यवस्थापनको सुविधा उपलब्ध गराउन प्रोत्साहन गरिनेछ।

(३) विद्यालयका शौचालय तथा हात धुने स्थान नियमित रूपमा सफा तथा प्रयोगयोग्य अवस्थामा राख्नुपर्नेछ।

७.११ स्वास्थ्य संस्थाको सरसफाइ

(१) स्वास्थ्य संस्थामा सामान्य घरायसी सरसफाइभन्दा उच्च स्तरको sanitation तथा wastewater management व्यवस्था हुनुपर्नेछ।

(२) स्वास्थ्य संस्थाबाट उत्पन्न फोहोरपानी तथा स्वास्थ्यजन्य फोहोरलाई प्रचलित स्वास्थ्यजन्य फोहोर व्यवस्थापन मापदण्डअनुसार व्यवस्थापन गर्नुपर्नेछ।

(३) अस्पताल वा स्वास्थ्य संस्थाको wastewater लाई आवश्यक उपचार नगरी सार्वजनिक जलस्रोतमा विसर्जन गर्न पाइने छैन।

७.१२ हात धुने सुविधा

(१) घर, विद्यालय, स्वास्थ्य संस्था, कार्यालय, बजार तथा सार्वजनिक स्थानमा उपयुक्त स्थानमा हात धुने सुविधा उपलब्ध गराउन प्रोत्साहन गरिनेछ।

(२) हात धुने स्थानमा सम्भव भएसम्म पर्याप्त पानी, साबुन, तथा पानी निकासको व्यवस्था हुनुपर्नेछ।

(३) शौचालय प्रयोग गरेपछि, खाना खानुअघि तथा खाना तयार गर्नुअघि साबुनपानीले हात धुने सम्बन्धमा जनचेतना अभिवृद्धि गरिनेछ।

७.१३ ठोस फोहोरमैला व्यवस्थापन

(१) घरधुरी, संस्था तथा व्यवसायबाट उत्पन्न ठोस फोहोरलाई स्रोतमा नै छुट्याउने प्रणालीलाई प्रोत्साहन गरिनेछ।

(२) फोहोरलाई कम्तीमा जैविक फोहोर, पुनःप्रयोग/पुनर्चक्रण गर्न सकिने फोहोर, अन्य फोहोर का रूपमा छुट्याउन प्रोत्साहन गरिनेछ।

(३) फोहोरलाई खानेपानीको मुहान, खोला, नदी, नाला, सडक वा सार्वजनिक स्थानमा फाल्न पाइने छैन।

७.१४ जैविक फोहोर व्यवस्थापन

(१) घर तथा संस्थाबाट उत्पन्न जैविक फोहोरलाई सम्भव भएसम्म composting वा अन्य उपयुक्त विधिबाट व्यवस्थापन गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ।

(२) जैविक फोहोरबाट दुर्गन्ध, झिँगा तथा अन्य रोगजनकको प्रकोप नहुने गरी व्यवस्थापन गर्नुपर्नेछ।

७.१५ स्वास्थ्यजन्य तथा जोखिमयुक्त फोहोर

स्वास्थ्य संस्था, प्रयोगशाला तथा अन्य जोखिमयुक्त गतिविधिबाट उत्पन्न स्वास्थ्यजन्य, रासायनिक तथा जोखिमयुक्त फोहोरलाई सामान्य घरेलु फोहोरसँग मिसाउन पाइने छैन र सम्बन्धित प्रचलित मापदण्डअनुसार छुट्टै व्यवस्थापन गर्नुपर्नेछ।

७.१६ ढल तथा वर्षे पानी व्यवस्थापन

(१) वर्षाको पानी निकासका लागि आवश्यक storm water drainage को व्यवस्था गर्नुपर्नेछ।

(२) वर्षाको पानी र फोहोरपानीको प्रणालीलाई सम्भव भएसम्म छुट्टाछुट्टै व्यवस्थापन गर्नुपर्नेछ।

(३) वर्षाको पानीका कारण शौचालय, सेप्टिक ट्याङ्की वा फोहोर व्यवस्थापन संरचनाबाट प्रदूषण फैलिन नदिन आवश्यक संरचनात्मक उपाय अपनाउनुपर्नेछ।

(४) पहाडी तथा पहिरो जोखिमयुक्त क्षेत्रमा drainage design गर्दा भूक्षय तथा पहिरोको जोखिमलाई समेत विचार गर्नुपर्नेछ।

७.१७ जलस्रोत तथा वातावरण संरक्षण

(१) सरसफाइ व्यवस्थापनको क्रममा नदी, खोला, मुहान, कुवा, इनार तथा भूमिगत जलस्रोत प्रदूषित हुन नदिन विशेष सावधानी अपनाउनुपर्नेछ।

(२) फोहोरपानी, फिकल स्लज, ठोस फोहोर तथा अन्य प्रदूषक पदार्थलाई खानेपानीको स्रोतमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा मिसाउन पाइने छैन।

(३) जलस्रोत संरक्षण क्षेत्रलाई स्वच्छ तथा प्रदूषणमुक्त राख्न नगरपालिका, उपभोक्ता संस्था तथा स्थानीय समुदायले संयुक्त रूपमा कार्य गर्नुपर्नेछ।

७.१८ सरसफाइ सेवाको सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार

(१) सार्वजनिक शौचालय, ढल प्रणाली, फोहोरपानी प्रशोधन केन्द्र, फोहोर सङ्कलन केन्द्र तथा अन्य sanitation infrastructure को नियमित निरीक्षण तथा मर्मतसम्भार गर्नुपर्नेछ।

(२) प्रत्येक प्रमुख संरचनाका लागि आवश्यक O&M Plan तयार गर्नुपर्नेछ।

(३) संरचना बिग्रिएको वा सेवा अवरुद्ध भएको अवस्थामा यथाशीघ्र मर्मत गरी सेवा पुनःस्थापना गर्नुपर्नेछ।

७.१९ सरसफाइ सेवा शुल्क

(१) नगरपालिकाले प्रदान गर्ने सरसफाइ सेवा, फोहोरमैला व्यवस्थापन, फिकल स्लज व्यवस्थापन, ढल सेवा तथा अन्य सम्बन्धित सेवाका लागि प्रचलित कानुनबमोजिम सेवा शुल्क निर्धारण गर्न सक्नेछ।

(२) सेवा शुल्क निर्धारण गर्दा सेवा सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार लागत, उपभोक्ताको क्षमता तथा सेवा स्तरलाई विचार गर्नुपर्नेछ।

७.२० सरसफाइ तथा स्वच्छता सम्बन्धी जनचेतना

नगरपालिकाले निम्न विषयमा नियमित जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नेछः

(क) सुरक्षित शौचालय प्रयोग,

(ख) हात धुने बानी,

(ग) पानीको सुरक्षित भण्डारण,

(घ) फोहोर वर्गीकरण,

(ङ) फोहोरपानी व्यवस्थापन,

(च) फिकल स्लजको सुरक्षित व्यवस्थापन,

(छ) जलस्रोत संरक्षण,

(ज) वातावरणीय स्वच्छता,

(झ) पानीजन्य रोग नियन्त्रण।

७.२१ विपद्को समयमा सरसफाइ

बाढी, पहिरो, भूकम्प, महामारी तथा अन्य विपद्को समयमा नगरपालिकाले तत्काल सरसफाइ व्यवस्थापनका लागि विशेष व्यवस्था गर्नुपर्नेछ। यस क्रममा अस्थायी शौचालय, सुरक्षित खानेपानी, हात धुने सुविधा, फोहोर तथा मलमूत्र व्यवस्थापन, रोग नियन्त्रण, दूषित पानी तथा फोहोरपानी व्यवस्थापन लाई प्राथमिकतामा राखिनेछ।

७.२२ सरसफाइको अनुगमन तथा निरीक्षण

(१) नगरपालिकाले घरधुरी, सार्वजनिक स्थान, संस्था, व्यवसाय तथा सरसफाइ सेवा प्रदायकको सरसफाइ अवस्थाको नियमित अनुगमन गर्न सक्नेछ।

(२) अनुगमनका क्रममा कम्तीमा देहायका विषय हेर्न सकिनेछः

(क) शौचालयको उपलब्धता तथा प्रयोग अवस्था,

(ख) सेप्टिक ट्याङ्की/containment को अवस्था,

(ग) फोहोरपानी निकास,

(घ) ठोस फोहोर व्यवस्थापन,

(ङ) हात धुने सुविधा,

(च) जलस्रोत संरक्षण,

(छ) सार्वजनिक स्वास्थ्यमा पर्न सक्ने जोखिम।

७.२३ सरसफाइसम्बन्धी गुनासो तथा सुधार

(१) नगरपालिकाले सरसफाइसम्बन्धी गुनासो दर्ता तथा समाधानको व्यवस्था गर्नेछ।

(२) फोहोर फाल्ने, ढल मिसाउने, जलस्रोत प्रदूषण गर्ने वा सार्वजनिक स्वास्थ्यमा जोखिम सिर्जना गर्ने कार्यसम्बन्धी गुनासोलाई प्राथमिकताका साथ सम्बोधन गरिनेछ।

(३) गुनासो समाधानका क्रममा आवश्यकतानुसार सम्बन्धित वडा, उपभोक्ता संस्था तथा अन्य निकायसँग समन्वय गरिनेछ।

७.२४ सरसफाइसम्बन्धी अभिलेख

नगरपालिका तथा सम्बन्धित सेवा प्रदायकले आवश्यकतानुसार देहायका अभिलेख राख्नुपर्नेछः

१. घरधुरी शौचालयको विवरण
२. सार्वजनिक शौचालयको विवरण
३. सेप्टिक ट्याङ्की तथा containment को विवरण
४. फिकल स्लज संकलन तथा ढुवानी अभिलेख

५. फोहोरपानी प्रशोधन प्रणालीको अभिलेख
६. ठोस फोहोर सङ्कलन तथा व्यवस्थापन अभिलेख
७. सरसफाइसम्बन्धी गुनासो अभिलेख
८. सार्वजनिक शौचालय सफाइ तथा मर्मतसम्भार अभिलेख
९. अनुगमन तथा निरीक्षण प्रतिवेदन
१०. सरसफाइसम्बन्धी जनचेतना कार्यक्रमको अभिलेख।

७.२५ न्यूनतम सरसफाइ सेवा स्तर

नगरपालिकाले सरसफाइ सेवा विस्तार गर्दा निम्न आधारभूत सेवा उपलब्ध गराउने लक्ष्य राख्नेछः

(क) प्रत्येक घरधुरीमा सुरक्षित तथा प्रयोगयोग्य शौचालय,

(ख) विद्यालय तथा स्वास्थ्य संस्थामा पर्याप्त sanitation facility,

(ग) सार्वजनिक स्थानमा आवश्यक सार्वजनिक शौचालय,

(घ) सुरक्षित फोहोरपानी तथा मलमूत्र व्यवस्थापन,

(ङ) फोहोरमैला सङ्कलन तथा सुरक्षित व्यवस्थापन,

(च) हात धुने तथा व्यक्तिगत स्वच्छता सुविधा,

(छ) जलस्रोत तथा वातावरण प्रदूषण नियन्त्रण,

(ज) विपद्को समयमा न्यूनतम sanitation service निरन्तरता।

७.२६ सरसफाइ मापदण्डको समीक्षा

(१) नगरपालिकाले स्थानीय आवश्यकता, जनसंख्या वृद्धि, शहरीकरण, वातावरणीय अवस्था, प्रविधिको विकास तथा प्रचलित राष्ट्रिय मापदण्डका आधारमा सरसफाइ मापदण्डको समय—समयमा समीक्षा गर्न सक्नेछ।

(२) नेपाल सरकार वा सम्बन्धित निकायबाट सरसफाइसम्बन्धी नयाँ मापदण्ड वा निर्देशिका जारी भएमा सोहीअनुसार यस मापदण्डलाई अद्यावधिक गर्नुपर्नेछ।

८. सेवा वितरण तथा समावेशिता

८.१ सेवा वितरणसम्बन्धी आधारभूत व्यवस्था

(१) इलाम नगरपालिका क्षेत्रभित्र खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा **सुरक्षित, समान, पहुँचयोग्य, भरपर्दो, निरन्तर तथा समावेशी** रूपमा वितरण गर्नुपर्नेछ।

(२) सेवा वितरण गर्दा भौगोलिक अवस्था, जनसंख्या, बस्तीको घनत्व, सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था, पानीको स्रोतको उपलब्धता तथा सेवा प्राप्तिको वर्तमान अवस्थालाई आधार मानिनेछ।

(३) कुनै पनि व्यक्ति वा समुदायलाई जात, लिङ्ग, भाषा, आर्थिक अवस्था, अपाङ्गता, उमेर, भौगोलिक अवस्थिति वा अन्य आधारमा खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाबाट अनुचित रूपमा वञ्चित गर्न पाइने छैन।

८.२ समान तथा न्यायोचित सेवा वितरण

(१) नगरपालिकाले खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको विस्तार गर्दा सबै वडा, बस्ती तथा समुदायमा न्यायोचित पहुँच सुनिश्चित गर्ने नीति अवलम्बन गर्नेछ।

(२) सेवा विस्तारको प्राथमिकता निर्धारण गर्दा निम्न अवस्थालाई विशेष ध्यान दिइनेछः

(क) खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाबाट वञ्चित बस्ती,

(ख) न्यून सेवा स्तर भएका क्षेत्र,

(ग) सुरक्षित पानीको अभाव भएका क्षेत्र,

(घ) विपन्न तथा जोखिममा रहेका समुदाय,

(ङ) भौगोलिक रूपमा दुर्गम तथा कठिन पहुँच भएका बस्ती,

(च) विद्यालय तथा स्वास्थ्य संस्था,

(छ) प्राकृतिक विपद् तथा जलवायु जोखिममा रहेका क्षेत्र।

८.३ न्यूनतम सेवा स्तर

(१) नगरपालिकाले प्रत्येक नागरिकलाई सुरक्षित खानेपानी तथा आधारभूत सरसफाइ सेवामा पहुँच पुऱ्याउने लक्ष्य राख्नेछ।

(२) सेवा स्तर निर्धारण गर्दा कम्तीमा देहायका पक्षलाई विचार गरिनेछः

(क) सुरक्षित खानेपानीको उपलब्धता,

(ख) पर्याप्त पानीको मात्रा,

(ग) घर वा समुदायसम्म पानीको पहुँच,

(घ) पानी प्राप्त गर्न लाग्ने समय तथा दूरी,

(ङ) पानीको नियमितता,

(च) पानीको गुणस्तर,

(छ) सुरक्षित शौचालय तथा सरसफाइ सुविधा,

(ज) हात धुने सुविधा।

८.४ भौगोलिक समावेशिता

(१) इलाम नगरपालिकाको पहाडी तथा भौगोलिक रूपमा विविध क्षेत्रमा खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा विस्तार गर्दा स्थानीय भू—बनोटलाई ध्यानमा राख्नुपर्नेछ।

(२) दुर्गम, उच्च भूभाग, पहिरो जोखिमयुक्त तथा सडक पहुँच कमजोर भएका क्षेत्रमा उपयुक्त प्रविधि तथा स्थानीय रूपमा सञ्चालन गर्न सकिने प्रणालीलाई प्राथमिकता दिन सकिनेछ।

(३) भौगोलिक कठिनाइका कारण सेवा विस्तारमा बढी लागत लाग्ने क्षेत्रलाई सेवा विस्तारबाट वञ्चित गरिने छैन।

(४) आवश्यकतानुसार गुरुत्व प्रवाह, पम्पिङ, लिफ्ट प्रणाली, सौर्य ऊर्जा तथा अन्य उपयुक्त प्रविधिको तुलनात्मक मूल्याङ्कन गरी प्रविधि छनोट गर्नुपर्नेछ।

८.५ विपन्न तथा आर्थिक रूपमा कमजोर परिवारको पहुँच

(१) आर्थिक रूपमा कमजोर, विपन्न तथा सेवाबाट वञ्चित परिवारलाई खानेपानी तथा सरसफाइ सेवामा पहुँच सुनिश्चित गर्न नगरपालिकाले आवश्यक सहुलियत वा लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सक्नेछ।

(२) अत्यन्त विपन्न परिवारका लागि खानेपानी धारा जडान, सेवा शुल्क वा सरसफाइसम्बन्धी संरचनामा प्रचलित कानुन तथा नगरपालिकाको निर्णयअनुसार सहुलियत प्रदान गर्न सकिनेछ।

(३) सहुलियत प्राप्त गर्ने परिवारको पहिचान गर्दा वडा कार्यालय, सामाजिक तथा आर्थिक विवरण तथा प्रचलित स्थानीय प्रक्रिया अपनाइनेछ।

८.६ महिला तथा बालबालिकाको सहभागिता

(१) खानेपानी तथा सरसफाइसम्बन्धी योजना, निर्माण, सञ्चालन तथा अनुगमनमा महिलाको अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्न प्रयास गरिनेछ।

(२) पानी सङ्कलन तथा घरायसी पानी व्यवस्थापनमा महिलाको भूमिका रहेको अवस्थालाई ध्यानमा राखी खानेपानी प्रणालीको योजना बनाउँदा उनीहरूको आवश्यकता तथा सुझाव समावेश गरिनेछ।

(३) विद्यालय तथा सार्वजनिक स्थानमा बालबालिकामैत्री तथा लैङ्गिकमैत्री खानेपानी तथा सरसफाइ सुविधा विकास गर्न प्राथमिकता दिइनेछ।

८.७ अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पहुँच

(१) खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा **अपाङ्गतामैत्री** बनाउन आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्नेछ।

(२) सार्वजनिक धारा, सार्वजनिक शौचालय, सहज पहुँच हुने मार्ग, Ramp, Grab Bar, पर्याप्त ठाउँ, सुरक्षित तथा सहज प्रयोग हुने शौचालय तथा उपयुक्त उचाइमा धारा, तथा अन्य प्रमुख संरचनामा आवश्यकतानुसार व्यवस्था गर्नुपर्नेछ।

(३) नयाँ आयोजना निर्माण तथा विद्यमान संरचना स्तरोन्नति गर्दा Universal Accessibility को अवधारणालाई ध्यान दिनुपर्नेछ।

८.८ ज्येष्ठ नागरिक तथा बालमैत्री सेवा

(१) ज्येष्ठ नागरिक तथा बालबालिकाले सहज रूपमा प्रयोग गर्न सक्ने खानेपानी तथा सरसफाइ संरचना निर्माण गर्न प्राथमिकता दिइनेछ।

(२) सार्वजनिक धारा तथा शौचालयको उचाइ, पहुँच तथा प्रयोग गर्दा हुने जोखिमलाई ध्यानमा राखी डिजाइन गर्नुपर्नेछ।

८.९ लैङ्गिकमैत्री सरसफाइ सेवा

(१) सार्वजनिक तथा संस्थागत शौचालयमा महिला तथा पुरुषका लागि आवश्यकतानुसार छुट्टाछुट्टै सुविधा उपलब्ध गराउनुपर्नेछ।

(२) महिला तथा किशोरीका लागि महिनावारी स्वच्छता व्यवस्थापनको सुविधा उपलब्ध गराउन प्रोत्साहन गरिनेछ।

(३) महिला शौचालयमा आवश्यकतानुसार सुरक्षित sanitary waste disposal को व्यवस्था गर्नुपर्नेछ।

८.१० विद्यालय तथा स्वास्थ्य संस्थामा समावेशी सेवा

(१) विद्यालय, स्वास्थ्य संस्था तथा अन्य सार्वजनिक संस्थामा सबै प्रयोगकर्ताका लागि सुरक्षित, पर्याप्त तथा पहुँचयोग्य खानेपानी तथा सरसफाइ सुविधा हुनुपर्नेछ।

(२) विद्यालयमा विद्यार्थीको उमेर, लिङ्ग तथा विशेष आवश्यकता अनुसार शौचालय तथा हात धुने सुविधा विकास गर्नुपर्नेछ।

(३) स्वास्थ्य संस्थामा बिरामी, ज्येष्ठ नागरिक तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको आवश्यकता विशेष रूपमा ध्यान दिनुपर्नेछ।

८.११ सेवा शुल्कमा समावेशिता

(१) खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा शुल्क निर्धारण गर्दा सेवा सञ्चालन तथा मर्मतसम्भारको लागतसँगै उपभोक्ताको आर्थिक अवस्था समेत विचार गर्न सकिनेछ।

(२) विपन्न तथा लक्षित वर्गका लागि नगरपालिकाको निर्णयअनुसार सहुलियत वा छुटको व्यवस्था गर्न सकिनेछ।

(३) सेवा शुल्क निर्धारण तथा परिवर्तन गर्दा उपभोक्तालाई पूर्वसूचना तथा आवश्यक जानकारी उपलब्ध गराउनुपर्नेछ।

८.१२ उपभोक्ता सहभागिता

(१) खानेपानी तथा सरसफाइ योजना निर्माण तथा सेवा सुधारमा स्थानीय उपभोक्ताको सहभागिता सुनिश्चित गर्नुपर्नेछ।

(२) उपभोक्ता सहभागितामा विशेषगरी महिला, विपन्न परिवार, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, बालबालिका तथा युवा, सेवा नपुगेका समुदायको आवश्यकता तथा आवाजलाई ध्यान दिनुपर्नेछ।

८.१३ सामाजिक समावेशिता

(१) खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको योजना तथा कार्यान्वयनमा सामाजिक रूपमा पछाडि परेका वा सेवाबाट कम पहुँच भएका समुदायको सहभागिता तथा पहुँच सुनिश्चित गर्नुपर्नेछ।

(२) सेवा वितरणमा कुनै पनि प्रकारको प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष विभेद हुन नदिने व्यवस्था गरिनेछ।

(३) नगरपालिकाले आवश्यकतानुसार सामाजिक समावेशीकरणसम्बन्धी सूचक तयार गरी आयोजनाको अनुगमन गर्न सक्नेछ।

८.१४ सेवाबाट वञ्चित बस्तीको पहिचान

(१) नगरपालिकाले खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा नपुगेका वा न्यून सेवा स्तर भएका बस्तीको नियमित पहिचान तथा अभिलेख राख्नेछ।

(२) सेवाबाट वञ्चित बस्तीको पहिचान गर्दा वडा कार्यालय, NWASH MIS, जनगणना तथ्याङ्क, उपभोक्ता संस्था तथा स्थलगत सर्वेक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्क प्रयोग गर्न सकिनेछ।

(३) सेवा विस्तारको प्राथमिकता निर्धारण गर्दा उपलब्ध तथ्याङ्कका आधारमा **Service Gap Analysis** गर्नुपर्नेछ।

८.१५ सेवा निरन्तरता

(१) खानेपानी सेवा नियमित तथा भरपर्दो रूपमा उपलब्ध गराउने प्रयास गर्नुपर्नेछ।

(२) मर्मतसम्भार, प्राकृतिक विपद्, स्रोतमा समस्या वा अन्य कारणले सेवा अवरुद्ध हुने भएमा सम्भव भएसम्म उपभोक्तालाई पूर्वसूचना दिनुपर्नेछ।

(३) लामो समय सेवा अवरुद्ध हुने अवस्था भएमा वैकल्पिक खानेपानीको व्यवस्था गर्न नगरपालिकाले आवश्यक समन्वय गर्न सक्नेछ।

८.१६ आपतकालीन अवस्थामा समावेशी सेवा

(१) बाढी, पहिरो, भूकम्प, महामारी, सुख्खा वा अन्य विपद्को समयमा खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा उपलब्ध गराउँदा सबैभन्दा जोखिममा रहेका समूहलाई प्राथमिकता दिइनेछ।

(२) विपद्को समयमा विशेष प्राथमिकता पाउने समूहहरु जस्तै बालबालिका, गर्भवती तथा सुत्केरी महिला, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, दीर्घकालीन रूपमा अरूको सहयोग आवश्यक पर्ने व्यक्ति, विपन्न तथा विस्थापित परिवारलाई समावेश गर्न सकिनेछ।

८.१७ गुनासो तथा सुझाव प्रणाली

(१) प्रत्येक सेवा प्रदायकले उपभोक्ताको गुनासो तथा सुझाव प्राप्त गर्ने सरल तथा पहुँचयोग्य प्रणाली विकास गर्नुपर्नेछ।

(२) गुनासो दर्ता गर्दा व्यक्तिको सामाजिक वा आर्थिक अवस्थाका आधारमा विभेद गर्न पाइने छैन।

(३) अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक तथा अन्य विशेष आवश्यकता भएका व्यक्तिका लागि आवश्यकतानुसार वैकल्पिक गुनासो माध्यम उपलब्ध गराउन सकिनेछ।

(४) प्राप्त गुनासोको अभिलेख राखी तोकिएको समयभित्र समाधान गर्ने प्रयास गर्नुपर्नेछ।

८.१८ सेवा विस्तारमा प्राथमिकता निर्धारण

नगरपालिकाले नयाँ खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजना वा सेवा विस्तारको प्राथमिकता निर्धारण गर्दा देहायका सूचकलाई आधार बनाउन सक्नेछः

क्र.सं.	प्राथमिकता सूचक	प्राथमिकता
१	सुरक्षित खानेपानीको पहुँच नभएको बस्ती	अत्यन्त उच्च
२	पानीको गुणस्तर असुरक्षित रहेको क्षेत्र	अत्यन्त उच्च
३	न्यून सेवा स्तर भएको बस्ती	उच्च
४	विपन्न तथा जोखिममा रहेका समुदाय	उच्च
५	विद्यालय तथा स्वास्थ्य संस्था	उच्च
६	दुर्गम तथा कठिन भौगोलिक क्षेत्र	उच्च
७	जनसंख्या वृद्धि तथा नयाँ बस्ती	मध्यम
८	सेवा सुधार तथा क्षमता विस्तार	आवश्यकता अनुसार

८.१९ सेवा पहुँचको अनुगमन

नगरपालिकाले सेवा वितरण तथा समावेशिताको अवस्था अनुगमन गर्दा कम्तीमा देहायका सूचक प्रयोग गर्न सक्नेछः

(क) खानेपानी सेवामा पहुँच भएका घरधुरी प्रतिशत,

(ख) सुरक्षित खानेपानीमा पहुँच भएका जनसंख्या,

(ग) नियमित पानी प्राप्त गर्ने घरधुरी,

(घ) पर्याप्त LPCD प्राप्त गर्ने जनसंख्या,

(ङ) सरसफाइ सेवामा पहुँच भएका घरधुरी,

(च) सार्वजनिक तथा संस्थागत WASH सुविधा,

(छ) अपाङ्गतामैत्री सुविधा भएका सार्वजनिक संरचना,

(ज) विपन्न परिवारको सेवा पहुँच,

(झ) सेवा अवरोधको अवधि तथा आवृत्ति,

(ञ) उपभोक्ता गुनासो तथा समाधान दर।

८.२० समावेशी सेवा विस्तारको लक्ष्य

(१) नगरपालिकाले दीर्घकालीन रूपमा सबै नागरिकलाई सुरक्षित, पर्याप्त, नियमित, पहुँचयोग्य तथा किफायती खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा उपलब्ध गराउने लक्ष्य राख्नेछ।

(२) सेवा विस्तार तथा स्तरोन्नतिको क्रममा **"Leave No One Behind"** को अवधारणालाई आधारभूत सिद्धान्तका रूपमा अवलम्बन गर्न सकिनेछ।

(३) नगरपालिकाले वार्षिक योजना तथा बजेट निर्माण गर्दा सेवा नपुगेका तथा न्यून सेवा भएका क्षेत्रलाई प्राथमिकतामा राख्नेछ।

९. संस्थागत व्यवस्था

९.१ संस्थागत व्यवस्थासम्बन्धी आधारभूत व्यवस्था

(१) इलाम नगरपालिकाभित्र खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको योजना, विकास, सञ्चालन, व्यवस्थापन, नियमन, अनुगमन तथा सुधारका लागि स्पष्ट संस्थागत संरचना कायम गरिनेछ।

(२) खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा प्रभावकारी, दिगो, उत्तरदायी तथा समावेशी बनाउन नगरपालिका, वडा कार्यालय, उपभोक्ता संस्था, सेवा प्रदायक, प्राविधिक जनशक्ति तथा सम्बन्धित सरोकारवालाबीच समन्वय कायम गरिनेछ।

(३) खानेपानी तथा सरसफाइसम्बन्धी जिम्मेवारी निर्वाह गर्दा प्रचलित संघीय तथा प्रदेश कानुन, नगरपालिकाको ऐन, नियमावली, कार्यविधि तथा यस मापदण्डलाई आधार मानिनेछ।

९.२ नगरपालिकाको संस्थागत जिम्मेवारी

इलाम नगरपालिकाले खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको समग्र नेतृत्व, समन्वय तथा नियमन गर्नेछ।

नगरपालिकाले विशेषगरी देहायका कार्य गर्नेछः

(क) नगरस्तरीय खानेपानी तथा सरसफाइ नीति, योजना तथा कार्यक्रम तयार गर्ने,

(ख) खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रलाई नगरपालिकाको आवधिक तथा वार्षिक योजनामा समावेश गर्ने,

(ग) खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजनाको प्राथमिकता निर्धारण गर्ने,

(घ) सेवा नपुगेका तथा न्यून सेवा भएका क्षेत्रको पहिचान गर्ने,

(ङ) खानेपानीको गुणस्तर तथा सरसफाइ सेवाको अनुगमन गर्ने,

(च) उपभोक्ता संस्था तथा सेवा प्रदायकको नियमन तथा सहजीकरण गर्ने,

(छ) आवश्यक प्राविधिक तथा संस्थागत क्षमता विकास गर्ने,

(ज) खानेपानी तथा सरसफाइसम्बन्धी तथ्याङ्क तथा अभिलेख व्यवस्थापन गर्ने,

(झ) संघ, प्रदेश तथा अन्य सम्बन्धित निकायसँग समन्वय गर्ने,

(ञ) आपतकालीन अवस्थामा खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा पुनःस्थापना तथा व्यवस्थापन गर्ने।

९.३ खानेपानी तथा सरसफाइ शाखा/इकाई

(१) नगरपालिकाले खानेपानी तथा सरसफाइसम्बन्धी कार्यका लागि आवश्यकतानुसार सम्बन्धित शाखा वा इकाईमार्फत कार्य सञ्चालन गर्नेछ।

(२) सम्बन्धित शाखा/इकाईले देहायका कार्य गर्नेछः

(क) खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजनाको प्राविधिक समन्वय,

(ख) आयोजना पहिचान, सर्वेक्षण तथा प्रारम्भिक मूल्याङ्कन,

(ग) DPR तथा डिजाइनको प्राविधिक समीक्षा तथा समन्वय,

(घ) निर्माण तथा स्तरोन्नति कार्यको प्राविधिक अनुगमन,

(ङ) खानेपानी प्रणालीको सञ्चालन तथा मर्मतसम्भारसम्बन्धी प्राविधिक सहजीकरण,

(च) पानीको गुणस्तर परीक्षण तथा अभिलेख व्यवस्थापन,

(छ) उपभोक्ता संस्थालाई प्राविधिक सहयोग,

(ज) खानेपानी तथा सरसफाइसम्बन्धी तथ्याङ्क अद्यावधिक,

(झ) NWASH MIS लगायत सम्बन्धित सूचना प्रणालीमा तथ्याङ्क व्यवस्थापन,

(ञ) नगरपालिकालाई आवश्यक प्राविधिक प्रतिवेदन तथा सुझाव पेश गर्ने।

९.४ खानेपानी तथा सरसफाइ समन्वय समिति

(१) नगरपालिकाले खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको नीति, योजना, समन्वय तथा अनुगमनका लागि आवश्यकतानुसार नगरस्तरीय खानेपानी तथा सरसफाइ समन्वय समिति गठन गर्न सक्नेछ।

(२) समितिको संरचना नगरपालिकाले प्रचलित कानुन तथा स्थानीय आवश्यकता अनुसार निर्धारण गर्नेछ।

(३) समितिमा आवश्यकता अनुसार निम्न निकाय/पदाधिकारीको प्रतिनिधित्व गराउन सकिनेछः

(क) नगरपालिका प्रमुख वा निजले तोकेको पदाधिकारी

(ख) प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत वा तोकिएको प्रतिनिधि,

(ग) खानेपानी तथा सरसफाइ हेर्ने शाखा/इकाई,

(घ) प्राविधिक शाखाको प्रतिनिधि,

(ङ) स्वास्थ्य शाखाको प्रतिनिधि,

(च) वातावरण तथा विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी प्रतिनिधि,

(छ) सम्बन्धित वडा प्रतिनिधि,

(ज) उपभोक्ता संस्था/सेवा प्रदायकका प्रतिनिधि,

(झ) आवश्यकता अनुसार अन्य सरोकारवाला।

९.५ समन्वय समितिको काम, कर्तव्य तथा अधिकार

समन्वय समितिले देहायका कार्य गर्न सक्नेछः

(क) नगरको खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको प्राथमिकता निर्धारणमा सुझाव दिने,

(ख) सेवा विस्तार तथा सुधारका योजना तथा कार्यक्रमको समीक्षा गर्ने,

(ग) खानेपानी तथा सरसफाइ सेवामा देखिएका समस्या समाधानका लागि समन्वय गर्ने,

(घ) खानेपानीको गुणस्तर तथा सेवा स्तरको अनुगमनमा सहयोग गर्ने,

(ङ) सेवा नपुगेका क्षेत्रको पहिचान गरी प्राथमिकता सिफारिस गर्ने,

(च) उपभोक्ता संस्था तथा सेवा प्रदायकबीच देखिएका समन्वयसम्बन्धी समस्या समाधानमा सहजीकरण गर्ने,

(छ) विपद् तथा आपतकालीन अवस्थामा WASH response सम्बन्धी समन्वय गर्ने,

(ज) आवश्यकतानुसार नगरपालिकालाई नीतिगत तथा प्राविधिक सुझाव दिने।

९.६ वडा कार्यालयको भूमिका

सम्बन्धित वडा कार्यालयले आफ्नो क्षेत्रमा खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाका लागि देहायका कार्य गर्नेछः

(क) खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाबाट वञ्चित घरधुरी तथा बस्तीको पहिचान गर्ने,

(ख) स्थानीय आवश्यकता तथा प्राथमिकता नगरपालिकामा सिफारिस गर्ने,

(ग) उपभोक्ता संस्था तथा समुदायसँग समन्वय गर्ने,

(घ) खानेपानी मुहान तथा सार्वजनिक संरचना संरक्षणमा सहयोग गर्ने,

(ङ) खानेपानी तथा सरसफाइसम्बन्धी गुनासो समाधानमा सहजीकरण गर्ने,

(च) पानीको गुणस्तर तथा सेवा अवरोधसम्बन्धी समस्या नगरपालिकालाई जानकारी गराउने,

(छ) विपद्को समयमा स्थानीय स्तरमा खानेपानी तथा सरसफाइ व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने।

९.७ उपभोक्ता संस्थाको संस्थागत व्यवस्था

(१) खानेपानी सेवा सञ्चालन तथा व्यवस्थापनको जिम्मेवारी पाएका उपभोक्ता संस्था वा सेवा प्रदायकले आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्र स्पष्ट संगठनात्मक संरचना कायम गर्नुपर्नेछ।

(२) संस्थामा आवश्यकता अनुसार देहायका जिम्मेवारी निर्धारण गर्नुपर्नेछः

(क) व्यवस्थापन/कार्यसमिति,

(ख) व्यवस्थापक वा कार्यालय प्रमुख,

(ग) प्राविधिक/प्लम्बर,

(घ) महसुल तथा लेखा व्यवस्थापन,

(ङ) पानीको गुणस्तर तथा chlorination जिम्मेवारी,

(च) गुनासो व्यवस्थापन,

(छ) मर्मतसम्भार तथा आपतकालीन प्रतिक्रिया।

(३) सानो प्रणालीमा एउटै व्यक्तिले एकभन्दा बढी जिम्मेवारी निर्वाह गर्न सक्नेछ।

९.८ प्राविधिक जनशक्तिको व्यवस्था

(१) खानेपानी प्रणालीको आकार तथा जटिलताअनुसार आवश्यक प्राविधिक जनशक्तिको व्यवस्था गर्नुपर्नेछ।

(२) प्राविधिक जनशक्तिले कम्तीमा देहायका कार्य गर्न सक्षम हुनुपर्नेछः

(क) पाइपलाइन सञ्चालन तथा मर्मत,

(ख) भल्भ सञ्चालन,

(ग) पम्प तथा यान्त्रिक उपकरण सञ्चालन,

(घ) chlorination,

(ङ) Reservoir तथा संरचना निरीक्षण,

(च) leakage identification,

(छ) पानीको नमूना सङ्कलन,

(ज) सामान्य आपतकालीन मर्मत।

९.९ सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार इकाई

(१) प्रत्येक प्रमुख खानेपानी प्रणालीमा आवश्यकतानुसार Operation and Maintenance (O&M) व्यवस्था कायम गर्नुपर्नेछ।

(२) O&M प्रणालीअन्तर्गत देहायका व्यवस्था हुनुपर्नेछः

(क) दैनिक सञ्चालन तालिका,

(ख) नियमित निरीक्षण तालिका,

(ग) preventive maintenance schedule,

(घ) corrective maintenance procedure,

(ङ) spare parts management,

(च) उपकरण तथा औजार व्यवस्थापन,

(छ) आपतकालीन मर्मत व्यवस्था।

(३) प्रमुख संरचना तथा उपकरणका लागि O&M Manual तयार गरी प्रयोगमा ल्याउनुपर्नेछ।

९.१० खानेपानी गुणस्तर व्यवस्थापनको संस्थागत जिम्मेवारी

(१) खानेपानीको गुणस्तरसम्बन्धी अनुगमन तथा सुधारका लागि नगरपालिकाले सम्बन्धित शाखा, उपभोक्ता संस्था तथा प्रयोगशालाबीच समन्वय गर्नेछ।

(२) सेवा प्रदायकलेः

(क) पानीको नमूना सङ्कलन,

(ख) Residual Chlorine परीक्षण,

(ग) आवश्यक laboratory testing,

(घ) परीक्षण परिणाम अभिलेख,

(ङ) गुणस्तरमा समस्या देखिएमा corrective action

सम्बन्धी जिम्मेवारी निर्वाह गर्नुपर्नेछ।

९.११ खानेपानी तथा सरसफाइ तथ्याङ्क व्यवस्थापन

(१) नगरपालिकाले खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको तथ्याङ्कलाई व्यवस्थित तथा अद्यावधिक राख्नेछ।

(२) आवश्यकतानुसार NWASH MIS लगायत स्वीकृत सूचना प्रणाली प्रयोग गरी देहायका तथ्याङ्क व्यवस्थापन गर्न सकिनेछः

(क) घरधुरी तथा जनसंख्या,

(ख) खानेपानी स्रोत,

(ग) पानीको मात्रा,

(घ) LPCD,

(ङ) खानेपानी सेवा स्तर,

(च) पाइपलाइन तथा संरचना,

(छ) पानीको गुणस्तर,

(ज) शौचालय तथा सरसफाइ सेवा,

(झ) उपभोक्ता संस्था,

(ञ) सेवा शुल्क तथा उपभोक्ता संख्या।

९.१२ सम्पत्ति तथा पूर्वाधार अभिलेख

(१) नगरपालिकाले आफ्नो स्वामित्व वा जिम्मेवारीमा रहेका खानेपानी तथा सरसफाइ पूर्वाधारको Asset Register तयार गर्नुपर्नेछ।

(२) Asset Register मा आवश्यकता अनुसार देहायका विवरण राख्नुपर्नेछः

(क) संरचनाको नाम,

(ख) स्थान तथा GPS Coordinates,

(ग) निर्माण वर्ष,

(घ) डिजाइन क्षमता,

(ङ) हालको कार्यक्षमता,

(च) निर्माण लागत,

(छ) मर्मतसम्भारको इतिहास,

(ज) वर्तमान अवस्था,

(झ) अनुमानित सेवा आयु,

(ञ) प्रतिस्थापन/स्तरोन्नतिको आवश्यकता।

९.१३ योजना तथा बजेट व्यवस्था

(१) नगरपालिकाले खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रका लागि आवश्यक बजेट वार्षिक नीति, कार्यक्रम तथा बजेटमा समावेश गर्नेछ।

(२) बजेट विनियोजन गर्दा देहायका विषयलाई प्राथमिकता दिन सकिनेछः

(क) सेवा नपुगेका क्षेत्र,

(ख) स्रोत संरक्षण,

(ग) पानीको गुणस्तर सुधार,

(घ) पुराना तथा जीर्ण प्रणालीको पुनःस्थापना,

(ङ) NRW नियन्त्रण,

(च) O&M,

(छ) आपतकालीन मर्मत,

(ज) सरसफाइ तथा फोहोरपानी व्यवस्थापन,

(झ) क्षमता विकास।

९.१४ क्षमता विकास

(१) नगरपालिका तथा उपभोक्ता संस्थाका कर्मचारी, प्राविधिक तथा पदाधिकारीको क्षमता विकासका लागि नियमित तालिम तथा अभिमुखीकरण सञ्चालन गर्न सकिनेछ।

(२) क्षमता विकासमा देहायका प्रमुख क्षेत्रहरू समावेश गर्न सकिनेछ।

(क) खानेपानी प्रणाली सञ्चालन,

(ख) पानीको गुणस्तर,

(ग) chlorination,

(घ) पाइपलाइन मर्मत,

(ङ) NRW नियन्त्रण,

(च) वित्तीय तथा लेखा व्यवस्थापन,

(छ) Water Safety Plan,

(ज) सरसफाइ तथा FSM,

(झ) विपद् व्यवस्थापन,

(ञ) GIS तथा NWASH MIS

९.१५ सेवा प्रदायकको जवाफदेहिता

(१) सेवा प्रदायकले आफ्नो कार्यक्षेत्रमा सुरक्षित, नियमित तथा गुणस्तरीय खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा उपलब्ध गराउनुपर्नेछ।

(२) सेवा प्रदायकले नगरपालिकासँग भएको सम्झौता, स्वीकृत कार्ययोजना तथा यस मापदण्डको पालना गर्नुपर्नेछ।

(३) सेवा प्रदायकले सेवा सञ्चालन तथा वित्तीय व्यवस्थापनसम्बन्धी आवश्यक विवरण नगरपालिकालाई उपलब्ध गराउनुपर्नेछ।

९.१६ अन्तरनिकाय समन्वय

खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा प्रभावकारी बनाउन नगरपालिका आवश्यकतानुसार देहायका निकायसँग समन्वय गर्न सक्नेछः

(क) संघीय सरकारका सम्बन्धित निकाय,

(ख) प्रदेश सरकारका सम्बन्धित निकाय,

(ग) खानेपानी तथा ढल व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यालय,

(घ) स्वास्थ्यसम्बन्धी निकाय,

(ङ) वातावरण तथा वनसम्बन्धी निकाय,

(च) विपद् व्यवस्थापन निकाय,

(छ) गैरसरकारी तथा विकास साझेदार संस्था,

(ज) अनुसन्धान तथा प्राविधिक संस्था।

९.१७ निजी क्षेत्र तथा सेवा प्रदायकको सहभागिता

(१) नगरपालिकाले आवश्यकतानुसार खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा सुधारमा निजी क्षेत्र तथा दक्ष सेवा प्रदायकको प्राविधिक तथा व्यवस्थापकीय क्षमता उपयोग गर्न सक्नेछ।

(२) निजी क्षेत्र वा सेवा प्रदायकलाई जिम्मेवारी दिँदा गुणस्तर, पारदर्शिता, सेवा स्तर, लागत तथा उपभोक्ता हितलाई प्राथमिकता दिनुपर्नेछ।

९.१८ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

(१) नगरपालिकाले खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको नियमित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्नेछ।

(२) अनुगमन गर्दा कम्तीमा देहायका पक्ष मूल्याङ्कन गर्न सकिनेछः

(क) पानीको उपलब्धता,

(ख) LPCD,

(ग) पानीको गुणस्तर,

(घ) सेवा नियमितता,

(ङ) NRW,

(च) O&M अवस्था,

(छ) आर्थिक तथा वित्तीय अवस्था,

(ज) गुनासो समाधान,

(झ) सरसफाइ सेवा,

(ञ) संस्थागत क्षमता।

९.१९ वार्षिक प्रतिवेदन

(१) सम्बन्धित सेवा प्रदायक वा उपभोक्ता संस्थाले आफ्नो कार्यक्षेत्रको खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको वार्षिक अवस्था सम्बन्धी प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्नेछ।

(२) प्रतिवेदनमा आवश्यकता अनुसार देहायका विषय समावेश गर्नुपर्नेछः

(क) सेवा प्राप्त गर्ने घरधुरी तथा जनसंख्या,

(ख) पानी उत्पादन तथा वितरण,

(ग) पानीको गुणस्तर परीक्षण,

(घ) सेवा अवरोध,

(ङ) मर्मतसम्भार,

(च) महसुल तथा आय—व्यय,

(छ) गुनासो तथा समाधान,

(ज) सरसफाइ सेवाको अवस्था,

(झ) प्रमुख समस्या तथा चुनौती,

(ञ) आगामी वर्षको सुधार योजना।

९.२० आपतकालीन संस्थागत व्यवस्था

(१) बाढी, पहिरो, भूकम्प, सुख्खा, महामारी वा अन्य विपद्को समयमा खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा सञ्चालनका लागि नगरपालिकाले आवश्यक **Emergency WASH Response Mechanism** स्थापना वा परिचालन गर्न सक्नेछ।

(२) आपतकालीन अवस्थामा सम्बन्धित शाखा, वडा, उपभोक्ता संस्था तथा अन्य सरोकारवालाबीच तत्काल समन्वय गरीः

(क) क्षतिको मूल्याङ्कन,

(ख) वैकल्पिक पानीको व्यवस्था,

(ग) क्षतिग्रस्त संरचनाको मर्मत,

(घ) पानीको गुणस्तर परीक्षण,

(ङ) अस्थायी सरसफाइ सुविधा,

(च) सार्वजनिक सूचना

जस्ता कार्य सञ्चालन गर्नुपर्नेछ।

९.२१ संस्थागत सुधार तथा समीक्षा

(१) नगरपालिकाले खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको संस्थागत क्षमता, सेवा स्तर तथा कार्यसम्पादनको समय—समयमा समीक्षा गर्नेछ।

(२) समीक्षा परिणामका आधारमा आवश्यकतानुसार संगठनात्मक संरचना, जनशक्ति, कार्यविधि, सेवा सम्झौता तथा सञ्चालन प्रणालीमा सुधार गर्न सकिनेछ।

(३) संस्थागत व्यवस्थालाई स्थानीय आवश्यकता, जनसंख्या वृद्धि, सेवा क्षेत्र विस्तार, नयाँ प्रविधि तथा प्रचलित कानुनी व्यवस्थाअनुसार अद्यावधिक गरिनेछ।

१०. अनुगमन तथा जवाफदेहिता

१०.१ अनुगमन तथा जवाफदेहितासम्बन्धी आधारभूत व्यवस्था

(१) इलाम नगरपालिका क्षेत्रभित्र सञ्चालनमा रहेका खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा, आयोजना, पूर्वाधार तथा सेवा प्रदायकको कार्यसम्पादनको नियमित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरिनेछ।

(२) अनुगमनको मुख्य उद्देश्य खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको **गुणस्तर, पहुँच, पर्याप्तता, नियमितता, दिगोपन, समावेशिता, प्रभावकारिता तथा उपभोक्ता सन्तुष्टि** सुनिश्चित गर्नु हुनेछ।

(३) सेवा प्रदायक, उपभोक्ता समिति, सम्बन्धित शाखा तथा जिम्मेवार पदाधिकारी/कर्मचारी आफ्नो जिम्मेवारी तथा कार्यसम्पादनप्रति जवाफदेही हुनुपर्नेछ।

१०.२ अनुगमन गर्ने निकाय

(१) नगरपालिकाले आफ्नो अधिकारक्षेत्रभित्र खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको अनुगमन गर्नेछ।

(२) अनुगमनमा आवश्यकता अनुसार देहायका निकाय वा प्रतिनिधिलाई सहभागी गराउन सकिनेछः

(क) नगरपालिकाको सम्बन्धित शाखा,

(ख) प्राविधिक शाखा,

(ग) स्वास्थ्य शाखा,

(घ) वातावरण तथा विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी शाखा,

(ङ) सम्बन्धित वडा कार्यालय,

(च) उपभोक्ता संस्था/सेवा प्रदायक,

(छ) खानेपानी तथा सरसफाइसम्बन्धी विज्ञ वा प्राविधिक,

(ज) आवश्यकता अनुसार अन्य सम्बन्धित निकाय।

१०.३ अनुगमनका प्रमुख क्षेत्र

खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको अनुगमन गर्दा कम्तीमा देहायका विषय मूल्याङ्कन गर्नुपर्नेछः

(क) खानेपानीको स्रोत तथा स्रोत संरक्षण,

(ख) पानीको उपलब्ध मात्रा,

(ग) LPCD तथा सेवा पर्याप्तता,

(घ) पानीको गुणस्तर,

(ङ) पानी वितरणको नियमितता,

(च) पाइपलाइन तथा संरचनाको अवस्था,

(छ) चुहावट तथा NRW,

(ज) Reservoir तथा प्रशोधन प्रणालीको अवस्था,

(झ) पम्प तथा यान्त्रिक उपकरणको सञ्चालन,

(ञ) chlorination तथा disinfection,

(ट) सरसफाइ तथा फोहोरपानी व्यवस्थापन,

(ठ) सार्वजनिक तथा संस्थागत WASH सुविधा,

(ड) उपभोक्ता गुनासो तथा समाधान,

(ढ) सेवा शुल्क तथा वित्तीय व्यवस्थापन,

(ण) सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार,

(त) समावेशिता तथा सेवामा पहुँच,

(थ) विपद् तथा आपतकालीन तयारी।

१०.४ नियमित अनुगमन

(१) खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा प्रदायकले आफ्नो सेवा क्षेत्रको नियमित आन्तरिक अनुगमन गर्नुपर्नेछ।

(२) नगरपालिकाले जोखिम, सेवा स्तर तथा आवश्यकता अनुसार नियमित वा आकस्मिक अनुगमन गर्न सक्नेछ।

(३) अनुगमनको आवृत्ति सेवा क्षेत्रको आकार, जनसंख्या, प्रणालीको जटिलता, पानीको स्रोत तथा जोखिमका आधारमा निर्धारण गर्न सकिनेछ।

१०.५ प्राविधिक निरीक्षण

(१) खानेपानी आयोजनाको प्रमुख संरचना तथा उपकरणको प्राविधिक निरीक्षण आवश्यकतानुसार गर्नुपर्नेछ।

(२) निरीक्षण गर्दा कम्तीमा देहायका संरचनाको अवस्था परीक्षण गर्न सकिनेछः

(क) Intake तथा स्रोत संरचना,

(ख) Transmission Pipeline,

(ग) Distribution Pipeline,

(घ) Reservoir,

(ङ) Treatment Plant,

(च) Pumping Station,

(छ) Valve Chamber,

(ज) Air Valve तथा Scour Valve,

(झ) सार्वजनिक तथा निजी धारा,

(ञ) विद्युत तथा यान्त्रिक उपकरण।

(३) निरीक्षणबाट पहिचान भएका जोखिम तथा खराबीको प्राथमिकताका आधारमा मर्मतसम्भार वा सुधार गर्नुपर्नेछ।

१०.६ पानीको गुणस्तर अनुगमन

(१) खानेपानीको गुणस्तरको नियमित परीक्षण तथा अनुगमन गर्नुपर्नेछ।

(२) पानीको गुणस्तर परीक्षण गर्दा सम्बन्धित राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड तथा प्रचलित प्राविधिक मापदण्डलाई आधार मानिनेछ।

(३) आवश्यकतानुसार निम्न प्रकारका परीक्षण गर्न सकिनेछः

(क) भौतिक परीक्षण,

(ख) रासायनिक परीक्षण,

(ग) सूक्ष्मजीवजन्य परीक्षण,

(घ) Residual Chlorine परीक्षण,

(ङ) जोखिमअनुसार अन्य आवश्यक परीक्षण।

(४) पानीको गुणस्तर मापदण्डभन्दा बाहिर रहेको पाइएमा सेवा प्रदायकले तत्काल सुधारात्मक कार्यवाही गर्नुपर्नेछ।

(५) सार्वजनिक स्वास्थ्यमा गम्भीर जोखिम देखिएमा नगरपालिकाले आवश्यकतानुसार वैकल्पिक पानी, disinfection, सेवा नियन्त्रण वा अन्य आपतकालीन उपाय अपनाउन सक्नेछ।

१०.७ सेवा स्तरको अनुगमन

नगरपालिकाले खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको स्तर मूल्याङ्कन गर्दा देहायका सूचकलाई आधार बनाउन सक्नेछः

(क) सेवामा पहुँच भएका घरधुरी प्रतिशत,

(ख) सुरक्षित पानीमा पहुँच भएका जनसंख्या,

(ग) औसत LPCD,

(घ) पानी प्राप्त हुने अवधि,

(ङ) सेवा अवरोधको संख्या तथा अवधि,

(च) पानीको गुणस्तर परीक्षणको अवस्था,

(छ) NRW प्रतिशत,

(ज) सरसफाइ सेवामा पहुँच,

(झ) उपभोक्ता गुनासो समाधान दर,

(ञ) उपभोक्ता सन्तुष्टि।

१०.८ कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन

(१) नगरपालिकाले आवश्यकता अनुसार सेवा प्रदायक तथा उपभोक्ता संस्थाको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गर्न सक्नेछ।

(२) कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनमा निम्न पक्षलाई आधार बनाउन सकिनेछः

(क) सेवा गुणस्तर,

(ख) सेवा निरन्तरता,

(ग) पानीको गुणस्तर,

(घ) O&M को प्रभावकारिता,

(ङ) वित्तीय व्यवस्थापन,

(च) गुनासो व्यवस्थापन,

(छ) NRW नियन्त्रण,

(ज) अभिलेख तथा प्रतिवेदन,

(झ) उपभोक्ता सन्तुष्टि,

(ञ) मापदण्डको पालना।

१०.९ उपभोक्ता गुनासो तथा सुनुवाइ

(१) उपभोक्तालाई खानेपानी तथा सरसफाइ सेवासम्बन्धी गुनासो, सुझाव तथा उजुरी दर्ता गर्ने सहज माध्यम उपलब्ध गराउनुपर्नेछ।

(२) गुनासोका प्रमुख क्षेत्रहरूमाः

(क) पानी नआएको,

(ख) पानीको गुणस्तर खराब भएको,

(ग) पानीको दबाब कम भएको,

(घ) पाइपलाइन चुहावट,

(ङ) धारा तथा मिटरसम्बन्धी समस्या,

(च) सेवा शुल्कसम्बन्धी समस्या,

(छ) सरसफाइ तथा फोहोरपानीसम्बन्धी समस्या

समावेश गर्न सकिनेछ।

(३) प्राप्त गुनासो दर्ता गरी सम्भव भएसम्म तोकिएको समयभित्र समाधान गर्नुपर्नेछ।

(४) गुनासो समाधान हुन नसकेमा कारणसहित सम्बन्धित उपभोक्तालाई जानकारी गराउनुपर्नेछ।

१०.१० सार्वजनिक जवाफदेहिता

(१) खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा प्रदायकले आफ्नो कार्यसम्पादनप्रति उपभोक्ता तथा नगरपालिकाप्रति जवाफदेही हुनुपर्नेछ।

(२) सेवा प्रदायकले आवश्यकता अनुसार निम्न विवरण सार्वजनिक गर्नुपर्नेछः

(क) सेवा क्षेत्र,

(ख) पानीको उपलब्धता,

(ग) पानीको गुणस्तरसम्बन्धी मुख्य जानकारी,

(घ) सेवा शुल्क,

(ङ) सेवा अवरोधसम्बन्धी सूचना,

(च) गुनासो दर्ता तथा समाधानको माध्यम,

(छ) आकस्मिक अवस्थामा सम्पर्क गर्ने माध्यम।

१०.११ पारदर्शिता

(१) खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजनाको योजना, बजेट, लागत, सेवा विस्तार तथा प्रमुख निर्णयहरू प्रचलित कानुनबमोजिम पारदर्शी रूपमा सञ्चालन गर्नुपर्नेछ।

(२) उपभोक्ता संस्था वा सेवा प्रदायकले प्राप्त आय, खर्च तथा सेवा शुल्कको उपयोगसम्बन्धी वित्तीय अभिलेख व्यवस्थित राख्नुपर्नेछ।

(३) उपभोक्ताले प्रचलित कानुनबमोजिम सेवा तथा संस्थासम्बन्धी आवश्यक जानकारी माग गर्न सक्नेछन्।

१०.१२ सामाजिक परीक्षण तथा सार्वजनिक सुनुवाइ

(१) नगरपालिकाले आवश्यकता अनुसार खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजना तथा सेवाको **सामाजिक परीक्षण, सार्वजनिक सुनुवाइ वा सार्वजनिक समीक्षा** गर्न सक्नेछ।

(२) सार्वजनिक सुनुवाइमा निम्न विषय प्रस्तुत गर्न सकिनेछः

(क) आयोजना तथा सेवाको प्रगति,

(ख) आय—व्यय,

(ग) सेवा स्तर,

(घ) पानीको गुणस्तर,

(ङ) प्रमुख समस्या,

(च) उपभोक्ता गुनासो,

(छ) आगामी सुधार योजना।

१०.१३ अनुगमन प्रतिवेदन

(१) प्रत्येक महत्वपूर्ण अनुगमन वा निरीक्षणपछि आवश्यकतानुसार अनुगमन प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्नेछ।

(२) प्रतिवेदनमा कम्तीमा देहायका विषय समावेश गर्नुपर्नेछः

(क) अनुगमनको मिति,

(ख) अनुगमन गरिएको स्थान,

(ग) सहभागी पदाधिकारी/प्राविधिक,

(घ) निरीक्षण गरिएको संरचना वा सेवा,

(ङ) देखिएका समस्या,

(च) पानीको गुणस्तरसम्बन्धी अवस्था,

(छ) सेवा स्तर,

(ज) सुधार गर्नुपर्ने कार्य,

(झ) जिम्मेवार निकाय,

(ञ) सुधार गर्नुपर्ने समयसीमा,

(ट) अनुगमन टोलीको निष्कर्ष तथा सुझाव।

१०.१४ सुधारात्मक कार्यवाही

(१) अनुगमनका क्रममा यस मापदण्ड वा प्रचलित कानुनको पालना नभएको पाइएमा सम्बन्धित सेवा प्रदायक वा जिम्मेवार संस्थालाई सुधारका लागि आवश्यक निर्देशन दिन सकिनेछ।

(२) सुधारात्मक कार्यवाहीमा आवश्यकता अनुसारः

(क) प्राविधिक सुधार,

(ख) मर्मतसम्भार,

(ग) पानीको गुणस्तर सुधार,

(घ) सञ्चालन प्रक्रिया सुधार,

(ङ) कर्मचारी/प्राविधिक क्षमता विकास,

(च) सेवा सुधार योजना,

(छ) समयसीमा तोकी सुधार गर्न निर्देशन

दिन सकिनेछ।

(३) गम्भीर जोखिम देखिएमा सार्वजनिक स्वास्थ्य तथा वातावरणको संरक्षणका लागि तत्काल आवश्यक कदम चाल्न सकिनेछ।

१०.१५ सेवा प्रदायकको जवाफदेहिता

(१) सेवा प्रदायकले नगरपालिकासँग भएको सम्झौता, स्वीकृत सेवा स्तर, प्रचलित कानुन तथा यस मापदण्डको पालना गर्नुपर्नेछ।

(२) सेवा प्रदायकले आफ्नो कार्यक्षेत्रमा भएका प्रमुख समस्या, सेवा अवरोध, पानीको गुणस्तरमा देखिएको समस्या तथा ठूला प्राविधिक क्षतिको जानकारी नगरपालिकालाई यथाशीघ्र गराउनुपर्नेछ।

(३) सेवा प्रदायकले अनुगमनबाट दिइएका सुधारात्मक निर्देशन कार्यान्वयन गर्नुपर्नेछ।

१०.१६ उपभोक्ता संस्थाको जवाफदेहिता

उपभोक्ता संस्थालेः

(क) उपभोक्ताबाट प्राप्त शुल्कको पारदर्शी व्यवस्थापन,

(ख) खानेपानी प्रणालीको नियमित सञ्चालन,

(ग) आवश्यक मर्मतसम्भार,

(घ) पानीको गुणस्तर कायम गर्ने प्रयास,

(ङ) उपभोक्ता गुनासोको समाधान,

(च) नियमित अभिलेख तथा प्रतिवेदन,

(छ) नगरपालिकासँग आवश्यक समन्वय

गर्नुपर्नेछ।

१०.१७ तथ्याङ्कमा आधारित अनुगमन

(१) खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको अनुगमन तथा योजना निर्माण गर्दा उपलब्ध आधिकारिक तथ्याङ्कलाई आधार बनाउनुपर्नेछ।

(२) आवश्यकतानुसार **NWASH MIS, नगरपालिका अभिलेख, जनगणना, उपभोक्ता अभिलेख, पानीको गुणस्तर परीक्षण तथा स्थलगत अनुगमन**बाट प्राप्त तथ्याङ्क प्रयोग गर्न सकिनेछ।

(३) तथ्याङ्क अद्यावधिक तथा विश्वसनीय राख्न सम्बन्धित शाखा, वडा कार्यालय तथा उपभोक्ता संस्थाले समन्वय गर्नुपर्नेछ।

१०.१८ अनुगमनका सूचक तथा लक्ष्य

नगरपालिकाले खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनका लागि आवश्यकता अनुसार निम्न सूचक निर्धारण गर्न सक्नेछः

क्र.सं.	**सूचक**	**मूल्याङ्कनको आधार**
१	खानेपानी पहुँच	सेवा प्राप्त घरधुरी %
२	सुरक्षित पानी	मापदण्डअनुसारको पानी %
३	पर्याप्तता	LPCD
४	नियमितता	सेवा उपलब्ध हुने समय
५	पानीको गुणस्तर	परीक्षण परिणाम
६	NRW	कुल उत्पादनको तुलनामा क्षति %
७	सरसफाइ	सुरक्षित शौचालय भएका घरधुरी %
८	गुनासो समाधान	समाधान भएका गुनासो %
९	O&M	निर्धारित मर्मतसम्भार कार्यको अवस्था
१०	उपभोक्ता सन्तुष्टि	सर्वेक्षण/प्रतिक्रिया

१०.१९ अनुगमनको आवधिक समीक्षा

(१) नगरपालिकाले खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको कार्यसम्पादनको आवधिक समीक्षा गर्नेछ।

(२) समीक्षा गर्दा अघिल्लो अवधिको अवस्था, निर्धारित लक्ष्य, प्राप्त उपलब्धि, बाँकी समस्या तथा आगामी सुधार योजनालाई तुलना गर्नुपर्नेछ।

(३) समीक्षा परिणामका आधारमा आवश्यकतानुसार नीति, योजना, बजेट, सेवा स्तर तथा सञ्चालन प्रणालीमा सुधार गर्न सकिनेछ।

१०.२० गम्भीर उल्लङ्घन तथा कारबाही

(१) यस मापदण्ड, प्रचलित कानुन वा स्वीकृत सेवा शर्तको गम्भीर उल्लङ्घनबाट सार्वजनिक स्वास्थ्य, जलस्रोत वा वातावरणमा जोखिम उत्पन्न भएमा सम्बन्धित कानुनबमोजिम कारबाही गर्न सकिनेछ।

(२) खानेपानीको स्रोत जानाजानी प्रदूषण गर्ने, अवैध रूपमा पानीको संरचना क्षति पुऱ्याउने, पाइपलाइन वा उपकरणमा अनधिकृत हस्तक्षेप गर्ने वा सार्वजनिक खानेपानी प्रणालीलाई क्षति पुऱ्याउने कार्यमा प्रचलित कानुनबमोजिम कारबाही गरिनेछ।

१०.२१ सुधारको निरन्तरता

खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको अनुगमनलाई केवल त्रुटि पहिचान गर्ने कार्यका रूपमा नभई **निरन्तर सुधार (Continuous Improvement)** को प्रक्रियाका रूपमा सञ्चालन गरिनेछ।

यसका लागि **अनुगमन → समस्या पहिचान → सुधारात्मक कार्यवाही → पुनःअनुगमन → मूल्याङ्कन → सुधार** को चक्र अवलम्बन गर्न सकिनेछ।

११. वातावरणीय दिगोपन

११.१ वातावरणीय दिगोपनसम्बन्धी आधारभूत व्यवस्था

(१) इलाम नगरपालिका क्षेत्रभित्र खानेपानी तथा सरसफाइसम्बन्धी योजना, आयोजना, निर्माण, सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार गर्दा वातावरणीय दिगोपन, जलस्रोत संरक्षण तथा प्राकृतिक स्रोतको दीर्घकालीन उपयोगलाई प्राथमिकता दिइनेछ।

(२) खानेपानी तथा सरसफाइ प्रणाली विकास गर्दा वर्तमान पुस्ताको आवश्यकता पूरा गर्नुका साथै भविष्यका पुस्ताका लागि जलस्रोत तथा वातावरणको संरक्षण हुने गरी योजना तथा व्यवस्थापन गर्नुपर्नेछ।

(३) आयोजना कार्यान्वयन गर्दा सम्भावित वातावरणीय प्रभाव पहिचान गरी नकारात्मक प्रभाव न्यून गर्ने तथा सकारात्मक प्रभाव बढाउने उपाय अपनाउनुपर्नेछ।

११.२ जलस्रोत संरक्षण

(१) खानेपानीका मुहान, खोला, नदी, कुवा, इनार, जलाशय तथा भूमिगत जलस्रोतको संरक्षणलाई खानेपानी व्यवस्थापनको अभिन्न अङ्गका रूपमा लिइनेछ।

(२) खानेपानीका स्रोत वरपर फोहोरमैला, फोहोरपानी, मानव मलमूत्र, रासायनिक पदार्थ, विषादी तथा अन्य प्रदूषक पदार्थबाट हुने प्रदूषण नियन्त्रण गर्नुपर्नेछ।

(३) जलस्रोतको दीर्घकालीन उपलब्धता सुनिश्चित गर्न स्रोतको पुनर्भरण, संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन तथा पानीको विवेकपूर्ण उपयोगलाई प्राथमिकता दिइनेछ।

११.३ खानेपानी मुहान संरक्षण क्षेत्र

(१) खानेपानीका महत्वपूर्ण मुहान तथा स्रोतको संरक्षणका लागि आवश्यकता अनुसार **मुहान संरक्षण क्षेत्र (Source Protection Area)** निर्धारण गर्न सकिनेछ।

(२) मुहान संरक्षण क्षेत्रमा निम्न कार्यलाई नियन्त्रण वा निषेध गर्न सकिनेछः

(क) खुला रूपमा दिसापिसाब गर्ने,

(ख) ठोस फोहोर फाल्ने,

(ग) फोहोरपानी विसर्जन गर्ने,

(घ) हानिकारक रासायनिक पदार्थ प्रयोग गर्ने,

(ङ) अनियन्त्रित उत्खनन गर्ने,

(च) मुहानलाई प्रत्यक्ष क्षति पुऱ्याउने संरचना निर्माण गर्ने,

(छ) जलस्रोत प्रदूषित हुने अन्य गतिविधि सञ्चालन गर्ने।

(३) मुहान संरक्षणका लागि वृक्षारोपण, घेराबार, drainage management, erosion control तथा अन्य आवश्यक संरक्षण उपाय अपनाउन सकिनेछ।

११.४ जलाधार संरक्षण

(१) खानेपानीको स्रोत रहेको जलाधार क्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापनमा नगरपालिका, सम्बन्धित वडा, उपभोक्ता संस्था तथा स्थानीय समुदायले समन्वय गर्नुपर्नेछ।

(२) जलाधार क्षेत्रमा भूक्षय, पहिरो, वन विनाश तथा अनियन्त्रित भूमि प्रयोगबाट हुने नकारात्मक प्रभाव न्यून गर्न आवश्यक उपाय अपनाउनुपर्नेछ।

(३) आवश्यकता अनुसारः

(क) वृक्षारोपण,

(ख) घाँसे तथा वनस्पति आवरण संरक्षण,

(ग) पानी पुनर्भरण संरचना,

(घ) check dam,

(ङ) contour trench,

(च) erosion control,

(छ) वर्षाको पानी व्यवस्थापन

जस्ता उपाय अपनाउन सकिनेछ।

११.५ जलस्रोतको दिगो उपयोग

(१) खानेपानीका स्रोतबाट पानी उपयोग गर्दा स्रोतको प्राकृतिक पुनर्भरण क्षमता तथा वातावरणीय आवश्यकतालाई समेत विचार गर्नुपर्नेछ।

(२) स्रोतको क्षमताभन्दा अत्यधिक पानी संकलन गरी जलस्रोतको दीर्घकालीन अवस्था कमजोर पार्ने कार्य गर्न पाइने छैन।

(३) नयाँ खानेपानी आयोजना निर्माण गर्दा सुख्खा मौसममा स्रोतको उपलब्धता तथा दीर्घकालीन sustainability को मूल्याङ्कन गर्नुपर्नेछ।

११.६ पानीको माग व्यवस्थापन

(१) पानीको स्रोत संरक्षणसँगै पानीको विवेकपूर्ण तथा दक्ष उपयोगलाई प्राथमिकता दिइनेछ।

(२) पानीको माग व्यवस्थापनका लागि देहाय बमोजिमका उपायहरु अपनाउन सकिनेछ।

(क) चुहावट नियन्त्रण,

(ख) NRW नियन्त्रण,

(ग) पानी मिटरिङ,

(घ) पानी बचत गर्ने उपकरणको प्रयोग,

(ङ) उपभोक्ता सचेतना,

(च) पुनःप्रयोगयोग्य पानीको उपयोग

११.७ वर्षाको पानी संकलन

(१) सम्भाव्यता तथा आवश्यकता अनुसार घर, संस्था, सार्वजनिक भवन तथा अन्य उपयुक्त संरचनामा **Rainwater Harvesting** प्रवर्द्धन गरिनेछ।

(२) वर्षाको पानी संकलन प्रणालीमा आवश्यकतानुसार देहायका व्यवस्थाहरु गर्न सकिनेछ।:

(क) Roof Catchment,

(ख) Gutter तथा downpipe,

(ग) First Flush व्यवस्था,

(घ) Storage Tank,

(ङ) Filtration,

(च) सुरक्षित प्रयोग तथा पुनर्भरण

(३) वर्षाको पानीलाई पिउने प्रयोजनमा प्रयोग गर्दा आवश्यक उपचार तथा पानीको गुणस्तर परीक्षणपछि मात्र प्रयोग गर्नुपर्नेछ।

११.८ फोहोरपानीको वातावरणीय व्यवस्थापन

(१) घरेलु, संस्थागत तथा व्यावसायिक फोहोरपानीलाई उपचार नगरी प्राकृतिक जलस्रोतमा प्रत्यक्ष विसर्जन गर्न पाइने छैन।

(२) फोहोरपानी प्रशोधन प्रणालीको छनोट गर्दा स्थानीय वातावरण, भूमि, ऊर्जा, सञ्चालन क्षमता तथा प्राप्त effluent को गुणस्तरलाई विचार गर्नुपर्नेछ।

(३) उपचारपछि निस्कने पानीलाई प्रचलित मापदण्डअनुसार सुरक्षित रूपमा विसर्जन वा सम्भाव्यता अनुसार पुनःप्रयोग गर्न सकिनेछ।

११.९ ठोस फोहोरमैला तथा जलस्रोत संरक्षण

(१) ठोस फोहोरलाई खानेपानीको स्रोत, नदी, खोला, नाला तथा जलाशयमा फाल्न निषेध गरिनेछ।

(२) खानेपानीका मुहान तथा transmission/distribution system वरपर फोहोरमैला व्यवस्थापनका लागि आवश्यक सुरक्षा तथा सरसफाइ व्यवस्था गर्नुपर्नेछ।

(३) स्रोत संरक्षण क्षेत्रमा फोहोर उत्पादन न्यून गर्ने, पुनःप्रयोग तथा पुनर्चक्रण गर्ने उपायलाई प्रोत्साहन गरिनेछ।

११.१० जैविक विविधता संरक्षण

(१) खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजना निर्माण तथा सञ्चालन गर्दा वन, जलचर, वन्यजन्तु तथा स्थानीय जैविक विविधतामा पर्ने असरलाई न्यून गर्नुपर्नेछ।

(२) स्रोत तथा जलाधार क्षेत्रमा प्राकृतिक वनस्पति तथा जैविक प्रणालीको संरक्षण गर्न प्राथमिकता दिइनेछ।

(३) आयोजना निर्माणका क्रममा अनावश्यक रूपमा रूख काट्ने, नदी तथा खोलाको प्राकृतिक बहावमा अनावश्यक असर पार्ने वा प्राकृतिक बासस्थान नष्ट गर्ने कार्यलाई न्यून गर्नुपर्नेछ।

११.११ निर्माण कार्यको वातावरणीय व्यवस्थापन

(१) खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजना निर्माण गर्दा निर्माणजन्य फोहोर, धुलो, आवाज, माटो कटान तथा जलप्रदूषण नियन्त्रण गर्नुपर्नेछ।

(२) निर्माणस्थलमा देहाय बमोजिमको व्यवस्था गर्न सकिनेछ।

(क) excavated material को सुरक्षित व्यवस्थापन,

(ख) construction waste व्यवस्थापन,

(ग) धुलो नियन्त्रण,

(घ) पानीको बहाव व्यवस्थापन,

(ङ) सडक तथा सार्वजनिक संरचनाको पुनःस्थापना,

(च) श्रमिक तथा सार्वजनिक सुरक्षा

(३) निर्माण सम्पन्न भएपछि प्रभावित क्षेत्रलाई सम्भव भएसम्म पूर्ववत् अवस्थामा ल्याउनुपर्नेछ।

११.१३ पहिरो तथा भूक्षय नियन्त्रण

इलामको पहाडी भू—भागलाई ध्यानमा राखी पाइपलाइन, ट्याङ्की, intake तथा अन्य संरचना निर्माण गर्दा पहिरो तथा भूक्षयको जोखिम मूल्याङ्कन गर्नुपर्नेछ। आवश्यकतानुसार Retaining structure, gabion works, drainage, slope protection, vegetation, erosion control measures जस्ता उपायहरु अपनाउन सकिनेछ।

११.१४ जलवायु परिवर्तन अनुकूलन

(१) खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजना निर्माण तथा व्यवस्थापनमा जलवायु परिवर्तनका सम्भावित प्रभावलाई विचार गर्नुपर्नेछ। विशेषगरी लामो समयसम्मको सुख्खा, मुहानको बहाव घट्नु, अतिवृष्टि, बाढी, पहिरो, तापक्रम वृद्धि, पानीको गुणस्तरमा परिवर्तन जस्ता जोखिमको मूल्याङ्कन गर्नुपर्नेछ।

(२) जलवायु जोखिम न्यूनीकरणका लागि वैकल्पिक स्रोत, storage capacity, source protection, leakage control तथा emergency water supply plan विकास गर्न सकिनेछ।

११.१५ पानीको पुनःप्रयोग

(१) मानव स्वास्थ्यका लागि सुरक्षित हुने गरी उपचार गरिएको greywater तथा treated wastewater लाई सम्भाव्यता अनुसार गैर-पेय प्रयोजनमा पुनःप्रयोग गर्न सकिनेछ।

(२) पुनःप्रयोगका लागि देहयाका सम्भावित क्षेत्रहरु समावेश गर्न सकिनेछ।

(क) बगैंचा तथा landscaping,

(ख) वृक्षारोपण,

(ग) सडक सफाइ,

(घ) अन्य गैर-पेय प्रयोजन

(३) उपचार नभएको फोहोरपानीलाई पुनःप्रयोग गर्न पाइने छैन।

११.१६ पानीको पुनर्भरण

(१) सम्भाव्यता अनुसार वर्षाको पानी तथा सतही बहावलाई भूमिगत जल पुनर्भरणमा उपयोग गर्न सकिनेछ।

(२) Recharge Pit, Recharge Well, infiltration trench तथा अन्य उपयुक्त संरचना निर्माण गर्दा भूगर्भीय अवस्था तथा पानीको गुणस्तरलाई विचार गर्नुपर्नेछ।

(३) प्रदूषित पानीलाई भूमिगत जलमा पुनर्भरण गर्न पाइने छैन।

११.१७ वातावरणीय जोखिम मूल्याङ्कन

(१) ठूला खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजना कार्यान्वयन गर्दा प्रचलित वातावरणीय कानुन तथा मापदण्डअनुसार आवश्यक वातावरणीय अध्ययन गर्नुपर्नेछ।

(२) वातावरणीय अध्ययनमा आवश्यकता अनुसार देहायका क्षेत्रहरु मूल्यांकन गर्न सकिनेछ।

(क) जलस्रोतमा प्रभाव,

(ख) वन तथा जैविक विविधता,

(ग) भूक्षय तथा पहिरो,

(घ) फोहोरपानी तथा प्रदूषण,

(ङ) सामाजिक तथा स्वास्थ्य जोखिम,

(च) निर्माणजन्य प्रभाव,

(छ) जलवायु जोखिम

११.१८ प्रदूषण नियन्त्रण

(१) खानेपानीका स्रोत तथा प्रणालीलाई प्रदूषणबाट सुरक्षित राख्न आवश्यक preventive measures अपनाउनुपर्नेछ।

(२) स्रोत वा खानेपानी प्रणालीमा प्रदूषण भएको शंका वा प्रमाण प्राप्त भएमा तत्काल कारण पहिचान, नमूना परीक्षण तथा corrective action गर्नुपर्नेछ।

(३) प्रदूषणको स्रोत नियन्त्रण नभएसम्म जोखिमयुक्त पानीलाई पिउने प्रयोजनमा वितरण गर्न पाइने छैन।

११.१९ वातावरणीय अनुगमन

(१) नगरपालिकाले खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजनाको वातावरणीय कार्यसम्पादनको आवश्यकता अनुसार अनुगमन गर्नेछ।

(२) अनुगमनमा कम्तीमा देहायका कुराहरु समावेश गर्नुपर्नेछ।

(क) जलस्रोतको अवस्था,

(ख) मुहान संरक्षण,

(ग) जलप्रदूषण,

(घ) फोहोर व्यवस्थापन,

(ङ) भूक्षय तथा पहिरो,

(च) निर्माणजन्य प्रभाव,

(छ) जलवायु जोखिम,

(ज) वातावरणीय mitigation measures को कार्यान्वयन

११.२० वातावरणीय जिम्मेवारी तथा जवाफदेहिता

(१) आयोजना कार्यान्वयन गर्ने निकाय, सेवा प्रदायक तथा उपभोक्ता संस्थाले आफ्नो कार्यबाट वातावरणमा पर्ने नकारात्मक प्रभाव न्यून गर्ने जिम्मेवारी वहन गर्नुपर्नेछ।

(२) वातावरणीय क्षति वा प्रदूषण सिर्जना भएमा सम्बन्धित जिम्मेवार पक्षले प्रचलित कानुनबमोजिम आवश्यक सुधार तथा पुनःस्थापना गर्नुपर्नेछ।

११.२१ वातावरणीय सचेतना

नगरपालिकाले जलस्रोत तथा वातावरण संरक्षणका लागि समुदायमा नियमित रूपमा निम्न विषयमा जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सक्नेछः

(क) पानीको स्रोत संरक्षण,

(ख) मुहान तथा जलाधार संरक्षण,

(ग) पानीको बचत,

(घ) फोहोरमैला व्यवस्थापन,

(ङ) फोहोरपानी व्यवस्थापन,

(च) वृक्षारोपण,

(छ) जलवायु परिवर्तन तथा अनुकूलन,

(ज) पानी प्रदूषण नियन्त्रण।

११.२२ वातावरणीय दिगोपनका सूचक

नगरपालिकाले खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको वातावरणीय दिगोपन मूल्याङ्कन गर्न आवश्यकता अनुसार निम्न सूचक प्रयोग गर्न सक्नेछः

क्र.सं.	सूचक	मूल्याङ्कनको आधार
१	स्रोतको स्थायित्व	सुख्खा मौसमको बहाव
२	मुहान संरक्षण	संरक्षण क्षेत्रको अवस्था
३	पानीको पुनर्भरण	Recharge तथा संरक्षण कार्य
४	NRW	पानीको प्रणालीगत क्षति
५	ऊर्जा दक्षता	प्रति m^3 पानी ऊर्जा खपत
६	फोहोरपानी व्यवस्थापन	उपचार तथा सुरक्षित विसर्जन
७	फिकल स्लज व्यवस्थापन	सुरक्षित संकलनदेखि अन्तिम व्यवस्थापन
८	ठोस फोहोर व्यवस्थापन	सङ्कलन तथा सुरक्षित व्यवस्थापन
९	जलवायु जोखिम	जोखिम तथा अनुकूलन उपाय
१०	वातावरणीय अनुपालन	स्वीकृत वातावरणीय उपायको कार्यान्वयन

११.२३ वातावरणीय दिगोपनको निरन्तर सुधार

(१) खानेपानी तथा सरसफाइ प्रणालीको वातावरणीय प्रभावलाई समय—समयमा समीक्षा गरी सुधारका उपाय अवलम्बन गरिनेछ।

(२) नगरपालिकाले नयाँ प्रविधि, ऊर्जा दक्षता, जलस्रोत संरक्षण, पानी पुनःप्रयोग तथा जलवायु अनुकूलनका क्षेत्रमा उपयुक्त अभ्यासलाई क्रमशः समावेश गर्न सक्नेछ।

(३) वातावरणीय दिगोपनलाई खानेपानी तथा सरसफाइ योजनाको **योजना, डिजाइन, निर्माण, सञ्चालन, मर्मतसम्भार, स्तरोन्नति तथा अन्तिम व्यवस्थापन** सबै चरणमा समावेश गर्नुपर्नेछ।

१२. विशेष क्षेत्रका लागि मापदण्ड

१२.१ विशेष क्षेत्रसम्बन्धी आधारभूत व्यवस्था

(१) इलाम नगरपालिका क्षेत्रभित्र भौगोलिक, सामाजिक, वातावरणीय, स्वास्थ्यसम्बन्धी तथा संस्थागत अवस्थाका कारण सामान्य खानेपानी तथा सरसफाइ प्रणालीबाट फरक व्यवस्थापन आवश्यक पर्ने क्षेत्रका लागि विशेष मापदण्ड लागू गर्न सकिनेछ।

(२) विशेष क्षेत्रका लागि खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा योजना, डिजाइन, निर्माण, सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार गर्दा सम्बन्धित क्षेत्रको जोखिम, आवश्यकता, जनसंख्या, सेवा माग तथा वातावरणीय अवस्थालाई आधार मानिनेछ।

(३) विशेष क्षेत्रका लागि आवश्यकतानुसार छुट्टै प्राविधिक डिजाइन, सञ्चालन प्रक्रिया, पानीको गुणस्तर अनुगमन तथा आपतकालीन व्यवस्थापन योजना तयार गर्न सकिनेछ।

१२.२ विद्यालयका लागि मापदण्ड

(१) प्रत्येक विद्यालयमा विद्यार्थी तथा कर्मचारीको संख्याअनुसार पर्याप्त, सुरक्षित तथा नियमित खानेपानी सुविधा उपलब्ध हुनुपर्नेछ।

(२) विद्यालयमा खानेपानी तथा सरसफाइ सुविधाको योजना बनाउँदा विद्यार्थी संख्या, उमेर समूह, लिङ्ग तथा विशेष आवश्यकता भएका विद्यार्थीको अवस्थालाई विचार गर्नुपर्नेछ।

(३) विद्यालयमा कम्तीमा देहायका सुविधा उपलब्ध गराउन प्राथमिकता दिइनेछः

(क) सुरक्षित खानेपानी,

(ख) पर्याप्त पानीको भण्डारण,

(ग) छात्र तथा छात्राका लागि उपयुक्त शौचालय,

(घ) अपाङ्गतामैत्री शौचालय,

(ङ) हात धुने सुविधा,

(च) साबुन वा हात सफा गर्ने सामग्री,

(छ) महिनावारी स्वच्छता व्यवस्थापन सुविधा,

(ज) सुरक्षित फोहोर व्यवस्थापन।

(४) विद्यालयको खानेपानी प्रणालीको नियमित निरीक्षण तथा पानीको गुणस्तर परीक्षण गर्नुपर्नेछ।

१२.३ स्वास्थ्य संस्थाका लागि मापदण्ड

(१) स्वास्थ्य संस्था, अस्पताल, स्वास्थ्य चौकी तथा अन्य स्वास्थ्य सेवा केन्द्रमा सामान्य सेवा क्षेत्रभन्दा उच्च स्तरको खानेपानी तथा सरसफाइ व्यवस्था कायम गर्नुपर्नेछ।

(२) स्वास्थ्य संस्थामा देहायका मापदण्डहरु लागु गर्न सकिनेछ।

(क) सुरक्षित तथा पर्याप्त खानेपानी,

(ख) निरन्तर पानी आपूर्ति,

(ग) पर्याप्त भण्डारण क्षमता,

(घ) हात धुने सुविधा,

(ङ) स्वास्थ्य संस्थामैत्री शौचालय,

(च) फोहोरपानी व्यवस्थापन,

(छ) स्वास्थ्यजन्य फोहोर व्यवस्थापन,

(ज) आपतकालीन अवस्थामा वैकल्पिक पानीको व्यवस्था

(३) स्वास्थ्य संस्थामा पानीको गुणस्तर तथा वितरण प्रणालीको नियमित अनुगमन गर्नुपर्नेछ।

१२.४ सार्वजनिक कार्यालय तथा संस्थाका लागि मापदण्ड

(१) नगरपालिका, वडा कार्यालय, सरकारी तथा सार्वजनिक संस्थामा कर्मचारी तथा सेवाग्राहीको संख्याअनुसार पर्याप्त खानेपानी तथा सरसफाइ सुविधा उपलब्ध हुनुपर्नेछ।

(२) सार्वजनिक संस्थामा आवश्यकता अनुसार देहायका मापदण्ड लागु गर्न सकिनेछ।

(क) सुरक्षित पिउने पानी,

(ख) पर्याप्त शौचालय,

(ग) महिला तथा पुरुषका लागि छुट्टाछुट्टै सुविधा,

(घ) अपाङ्गतामैत्री सुविधा,

(ङ) हात धुने सुविधा,

(च) फोहोर व्यवस्थापन

को व्यवस्था गर्नुपर्नेछ।

१२.५ सार्वजनिक स्थानका लागि मापदण्ड

(१) बजार क्षेत्र, बसपार्क, सार्वजनिक चोक, पार्क, मेला तथा बढी मानिसको आवागमन हुने अन्य स्थानमा आवश्यकता अनुसार सार्वजनिक खानेपानी तथा सरसफाइ सुविधा उपलब्ध गराउन सकिनेछ।

(२) सार्वजनिक धाराको पानी सुरक्षित तथा नियमित हुनुपर्नेछ।

(३) सार्वजनिक शौचालयमा पर्याप्त पानी, हात धुने सुविधा तथा फोहोर व्यवस्थापनको व्यवस्था हुनुपर्नेछ।

(४) सार्वजनिक शौचालयलाई महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि पहुँचयोग्य बनाउनुपर्नेछ।

१२.६ विपद् प्रभावित क्षेत्र

(१) बाढी, पहिरो, भूकम्प, सुख्खा वा अन्य विपद्बाट खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा प्रभावित भएको अवस्थामा विशेष आपतकालीन मापदण्ड लागू गर्न सकिनेछ।

(२) विपद्को समयमा देहायका कुराहरुको व्यवस्था गर्नुपर्नेछ।

(क) वैकल्पिक खानेपानी स्रोत,

(ख) पानी भण्डारण,

(ग) आवश्यक disinfection,

(घ) पानीको गुणस्तर परीक्षण,

(ङ) अस्थायी शौचालय,

(च) फोहोर व्यवस्थापन,

(छ) जोखिममा रहेका समूहका लागि प्राथमिकता

(३) विपद्पछि क्षतिग्रस्त खानेपानी संरचनाको प्राविधिक निरीक्षण नगरी नियमित सञ्चालनमा ल्याउन नहुने व्यवस्था गर्न सकिनेछ।

१२.७ सुख्खाग्रस्त तथा पानी अभाव भएका क्षेत्र

(१) सुख्खा वा पानीको स्रोतमा मौसमी कमी हुने क्षेत्रमा दीर्घकालीन पानी सुरक्षा योजना तयार गर्न सकिनेछ।

(२) त्यस्ता क्षेत्रमा देहाय बमोजिमका कुराहरु गर्नुपर्नेछ।

(क) पानी भण्डारण क्षमता वृद्धि,

(ख) वैकल्पिक स्रोत विकास,

(ग) वर्षाको पानी संकलन,

(घ) पानी पुनर्भरण,

(ङ) चुहावट नियन्त्रण,

(च) पानीको माग व्यवस्थापन,

(छ) आपतकालीन पानी आपूर्ति

१२.८ बजार तथा व्यावसायिक क्षेत्र

(१) होटल, रेष्टुरेन्ट, बजार, व्यावसायिक भवन तथा अन्य व्यवसायिक प्रतिष्ठानमा व्यवसायको प्रकृति तथा प्रयोगकर्ताको संख्याअनुसार पर्याप्त खानेपानी तथा सरसफाइ सुविधा हुनुपर्नेछ।

(२) बढी पानी खपत गर्ने व्यवसायले पानीको दक्ष उपयोग, फोहोरपानी व्यवस्थापन तथा आवश्यकतानुसार पूर्वउपचारको व्यवस्था गर्नुपर्नेछ।

(३) व्यापारिक वा व्यावसायिक गतिविधिबाट खानेपानीको स्रोत तथा सार्वजनिक प्रणालीमा प्रदूषण हुन नदिने जिम्मेवारी सम्बन्धित व्यवसायीको हुनेछ।

१२.९ उद्योग तथा उच्च पानी खपत गर्ने प्रतिष्ठान

(१) उच्च पानी खपत गर्ने उद्योग तथा प्रतिष्ठानले आफ्नो पानीको माग, स्रोत तथा फोहोरपानी व्यवस्थापनसम्बन्धी योजना तयार गर्नुपर्नेछ।

(२) उद्योगले नगरपालिकाको सार्वजनिक खानेपानी स्रोतमा अनावश्यक दबाब सिर्जना गर्ने गरी पानी प्रयोग गर्न नहुने व्यवस्था गर्नुपर्नेछ।

(३) औद्योगिक फोहोरपानीलाई आवश्यक उपचार नगरी सार्वजनिक जलस्रोतमा विसर्जन गर्न पाइने छैन।

(४) सम्भाव्यता अनुसार औद्योगिक पानीको पुनःप्रयोग तथा recycling लाई प्रोत्साहन गरिनेछ।

१२.१० नयाँ आवासीय तथा सहरी विकास क्षेत्र

(१) नयाँ आवासीय बस्ती, भवन तथा सहरी विकास योजना स्वीकृत गर्दा खानेपानी तथा सरसफाइ पूर्वाधारको पर्याप्तता विचार गर्नुपर्नेछ।

(२) नयाँ विकास क्षेत्रमा देहाय बमोजिमको व्यवस्था गर्नुपर्नेछ।

(क) खानेपानी स्रोत,

(ख) वितरण प्रणाली,

(ग) पानी भण्डारण,

(घ) शौचालय,

(ङ) फोहोरपानी व्यवस्थापन,

(च) वर्षाको पानी व्यवस्थापन,

(छ) ठोस फोहोर व्यवस्थापन

(३) खानेपानी तथा सरसफाइ पूर्वाधारको क्षमता नपुग्ने गरी अनियन्त्रित बस्ती विकास गर्न निरुत्साहित गरिनेछ।

१२.११ सार्वजनिक शौचालयका लागि विशेष मापदण्ड

(१) सार्वजनिक शौचालय सफा, सुरक्षित, पर्याप्त पानीयुक्त तथा प्रयोगकर्तामैत्री हुनुपर्नेछ।

(२) सार्वजनिक शौचालयमा आवश्यकता अनुसार निम्न अनुसार व्यवस्थापन गर्नुपर्नेछ।

(क) महिला तथा पुरुषका लागि छुट्टाछुट्टै सुविधा,

(ख) अपाङ्गतामैत्री शौचालय,

(ग) हात धुने सुविधा,

(घ) साबुन,

(ङ) पर्याप्त प्रकाश तथा ventilation,

(च) फोहोर व्यवस्थापन,

(३) सार्वजनिक शौचालयको नियमित सफाइ, निरीक्षण तथा मर्मतसम्भारको जिम्मेवारी स्पष्ट रूपमा तोक्नुपर्नेछ।

१२.१२ पर्यटकीय तथा बढी भीड हुने क्षेत्र

(१) पर्यटकीय स्थल, धार्मिक स्थल, मेला तथा पर्व आयोजना हुने क्षेत्रमा आगन्तुकको संख्या अनुसार अस्थायी वा स्थायी खानेपानी तथा सरसफाइ सुविधा व्यवस्थापन गर्नुपर्नेछ।

(२) बढी भीड हुने समयमा पर्याप्त पानी, शौचालय, हात धुने सुविधा तथा फोहोर व्यवस्थापनको अतिरिक्त व्यवस्था गर्न सकिनेछ।

(३) पर्यटकीय क्षेत्रको प्राकृतिक जलस्रोत तथा वातावरणमा फोहोर तथा फोहोरपानीबाट हुने प्रदूषण नियन्त्रण गर्नुपर्नेछ।

१२.१३ खाद्य तथा पेय पदार्थसम्बन्धी व्यवसाय

(१) होटल, रेष्टुरेन्ट, क्यान्टिन तथा खाद्य पदार्थ तयार वा बिक्री गर्ने प्रतिष्ठानले सुरक्षित खानेपानी प्रयोग गर्नुपर्नेछ।

(२) खाना पकाउने, भाँडा सफा गर्ने तथा प्रत्यक्ष मानव सम्पर्कमा आउने प्रयोजनमा प्रयोग हुने पानी स्वास्थ्यका दृष्टिले सुरक्षित हुनुपर्नेछ।

(३) आवश्यकतानुसार नगरपालिकाले त्यस्ता प्रतिष्ठानको खानेपानी तथा सरसफाइ अवस्थाको अनुगमन गर्न सक्नेछ।

१२.१४ संस्थागत खानेपानी प्रणाली

(१) विद्यालय, स्वास्थ्य संस्था, कार्यालय, होटल तथा अन्य संस्थाले आफ्नै खानेपानी प्रणाली सञ्चालन गरेको अवस्थामा उक्त प्रणालीको सुरक्षा, पानीको गुणस्तर तथा नियमित मर्मतसम्भारको जिम्मेवारी सम्बन्धित संस्थाको हुनेछ।

(२) निजी वा संस्थागत स्रोत प्रयोग गर्दा स्रोतको कानुनी अवस्था तथा पानीको गुणस्तर सुनिश्चित गर्नुपर्नेछ।

१२.१५ निजी तथा सामुदायिक कुवा/इनार

(१) निजी तथा सामुदायिक कुवा, इनार तथा अन्य स्थानीय खानेपानी स्रोतलाई प्रदूषणबाट सुरक्षित राख्नुपर्नेछ।

(२) कुवा तथा इनारको वरपर खुला दिसापिसाब, फोहोर फाल्ने, फोहोरपानी जम्मा गर्ने, रासायनिक पदार्थ प्रयोग गर्ने जस्ता कार्य नियन्त्रण गर्नुपर्नेछ।

(३) पिउने प्रयोजनमा प्रयोग हुने पानीको गुणस्तर जोखिमअनुसार परीक्षण गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ।

१२.१६ वैकल्पिक तथा आपतकालीन खानेपानी स्रोत

(१) उच्च जोखिम भएका क्षेत्र तथा महत्वपूर्ण संस्थामा वैकल्पिक खानेपानी स्रोतको पहिचान तथा व्यवस्थापन गर्न सकिनेछ।

(२) वैकल्पिक स्रोतका रूपमा निम्न बमोजिम ब्यबस्थापन गर्न सकिनेछ।

(क) सुरक्षित मुहान,

(ख) ट्युबवेल/इनार,

(ग) वर्षाको पानी,

(घ) ट्याङ्कर,

(ङ) सुरक्षित भण्डारण,

(च) अन्य स्वीकृत स्रोत

(३) आपतकालीन स्रोत प्रयोग गर्दा पानीको गुणस्तर तथा सार्वजनिक स्वास्थ्य जोखिमलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्नेछ।

१२.१७ विशेष आवश्यकता भएका समूहका लागि व्यवस्था

विशेष क्षेत्रको खानेपानी तथा सरसफाइ संरचना निर्माण गर्दा महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि आवश्यक पहुँच तथा सुविधा सुनिश्चित गर्नुपर्नेछ।

१२.१८ विशेष क्षेत्रको अनुगमन

(१) नगरपालिकाले विशेष क्षेत्रका लागि तोकिएका मापदण्डको कार्यान्वयनको नियमित अनुगमन गर्न सक्नेछ।

(२) अनुगमन गर्दा निम्न बमोजिम मूल्यांकन गर्न सकिनेछ।

(क) सेवा पर्याप्तता,

(ख) पानीको गुणस्तर,

(ग) सरसफाइ अवस्था,

(घ) वातावरणीय प्रभाव,

(ङ) जोखिम व्यवस्थापन,

(च) समावेशिता,

(छ) सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार

१२.१९ विशेष क्षेत्रका लागि जोखिममा आधारित व्यवस्थापन

(१) विशेष क्षेत्रको मापदण्ड निर्धारण गर्दा जोखिमको स्तरअनुसार व्यवस्थापनको प्राथमिकता निर्धारण गरिनेछ।

(२) उच्च जोखिम भएका क्षेत्र तथा संस्थामा नियमित अनुगमन, पानीको गुणस्तर परीक्षण, वैकल्पिक स्रोत तथा आपतकालीन योजना जस्ता अतिरिक्त व्यवस्था गर्न सकिनेछ।

१२.२० विशेष क्षेत्रका लागि छुट्टै कार्ययोजना

नगरपालिकाले आवश्यकता अनुसार देहायका विशेष क्षेत्रका लागि छुट्टाछुट्टै कार्ययोजना तयार गर्न सक्नेछः

(क) विद्यालय WASH कार्ययोजना,

(ख) स्वास्थ्य संस्था WASH कार्ययोजना,

(ग) विपद् तथा आपतकालीन WASH योजना,

(घ) सुख्खा तथा पानी अभाव व्यवस्थापन योजना,

(ङ) जलस्रोत तथा मुहान संरक्षण योजना,

(च) सार्वजनिक शौचालय व्यवस्थापन योजना,

(छ) पर्यटकीय क्षेत्र WASH योजना,

(ज) जलवायु परिवर्तन अनुकूलन तथा पानी सुरक्षा योजना।

१२.२१ विशेष क्षेत्रका लागि न्यूनतम सेवा सुनिश्चितता

विशेष क्षेत्रको प्रकृति तथा जोखिमअनुसार सामान्य सेवा स्तरभन्दा कम नहुने गरी खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता सेवा उपलब्ध गराउनुपर्नेछ। अत्यावश्यक संस्था तथा उच्च जोखिम भएका क्षेत्रका लागि आवश्यकता अनुसार थप सेवा स्तर तोक्न सकिनेछ।

१२.२२ विशेष मापदण्डको आवधिक समीक्षा

(१) विशेष क्षेत्रका लागि लागू गरिएका मापदण्डलाई जनसंख्या, जोखिम, प्रविधि, वातावरणीय अवस्था तथा प्रचलित कानुनी व्यवस्थामा आएको परिवर्तनअनुसार समय—समयमा समीक्षा तथा अद्यावधिक गर्न सकिनेछ।

(२) विशेष क्षेत्रको आवश्यकता अनुसार नगरपालिकाले यस अध्यायमा उल्लेख नभएका थप क्षेत्रका लागि समेत आवश्यक मापदण्ड निर्धारण गर्न सक्नेछ।

१३. कार्यान्वयन तथा बजेट

१३.१ कार्यान्वयनसम्बन्धी आधारभूत व्यवस्था

(१) यस मापदण्डमा उल्लिखित व्यवस्था लागू गर्न इलाम नगरपालिकाले आवश्यक नीति, योजना, कार्यक्रम, कार्यविधि तथा बजेटको व्यवस्था गर्नेछ।

(२) खानेपानी तथा सरसफाइसम्बन्धी योजना तथा आयोजना कार्यान्वयन गर्दा नगरपालिकाको आवधिक योजना, वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम, बजेट, खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको आवश्यकता तथा उपलब्ध स्रोतसाधनलाई आधार मानिनेछ।

(३) आयोजना कार्यान्वयन गर्दा **आवश्यकता, प्राथमिकता, पहुँच, जनसंख्या, जोखिम, स्रोतको उपलब्धता, वातावरणीय प्रभाव तथा दीर्घकालीन सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार क्षमता**लाई ध्यान दिनुपर्नेछ।

१३.२ कार्यान्वयनको प्राथमिकता

नगरपालिकाले खानेपानी तथा सरसफाइसम्बन्धी आयोजना छनोट तथा कार्यान्वयन गर्दा आवश्यकता तथा जोखिमका आधारमा प्राथमिकता निर्धारण गर्न सक्नेछ।

निम्न बमोजिम प्राथमिकताका आधार तयार गर्न सकिनेछः

(क) सुरक्षित खानेपानीको पहुँच नभएका क्षेत्र,

(ख) पानीको स्रोत अत्यन्त कमजोर भएका क्षेत्र,

(ग) पानीको गुणस्तर जोखिममा रहेका क्षेत्र,

(घ) विपद्बाट क्षतिग्रस्त खानेपानी प्रणाली,

(ङ) उच्च जनघनत्व भएका तथा सेवा अपर्याप्त क्षेत्र,

(च) विद्यालय तथा स्वास्थ्य संस्था,

(छ) विपन्न तथा जोखिममा रहेका समुदाय,

(ज) सुख्खा तथा पानी अभाव हुने क्षेत्र,

(झ) पुरानो तथा जीर्ण खानेपानी प्रणाली,

(ञ) उच्च चुहावट तथा NRW भएका प्रणाली,

(ट) वातावरणीय तथा सार्वजनिक स्वास्थ्य जोखिम भएका क्षेत्र

१३.३ आयोजना छनोट तथा स्वीकृति

(१) खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजना छनोट गर्दा आवश्यकता, प्राविधिक सम्भाव्यता, आर्थिक क्षमता तथा वातावरणीय दिगोपनको मूल्याङ्कन गर्नुपर्नेछ।

(२) आयोजना छनोटका क्रममा आवश्यकता अनुसार निम्न बमोजिम अध्ययन गर्नुपर्नेछ।

(क) आधारभूत तथ्याङ्क,

(ख) जनसंख्या तथा घरधुरी,

(ग) पानीको माग तथा LPCD,

(घ) स्रोतको उपलब्धता,

(ङ) वर्तमान सेवा अवस्था,

(च) प्राविधिक विकल्प,

(छ) अनुमानित लागत,

(ज) सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार लागत,

(झ) वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव,

(ञ) लाभग्राही तथा सेवा क्षेत्र

को अध्ययन गर्नुपर्नेछ।

१३.४ वार्षिक योजना तथा कार्यक्रम

(१) नगरपालिकाले प्रत्येक आर्थिक वर्षमा खानेपानी तथा सरसफाइसम्बन्धी वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेट तयार गर्न सक्नेछ।

(२) वार्षिक कार्यक्रममा आवश्यकता अनुसार निम्न विषय समावेश गर्न सकिनेछः

(क) नयाँ खानेपानी आयोजना,

(ख) खानेपानी प्रणाली विस्तार,

(ग) प्रणाली पुनःस्थापना तथा स्तरोन्नति,

(घ) पाइपलाइन मर्मत तथा प्रतिस्थापन,

(ङ) मुहान संरक्षण,

(च) Reservoir तथा अन्य संरचना निर्माण,

(छ) पानी प्रशोधन तथा disinfection,

(ज) पानीको गुणस्तर परीक्षण,

(झ) सरसफाइ तथा फोहोरपानी व्यवस्थापन,

(ञ) सार्वजनिक शौचालय,

(ट) वर्षाको पानी संकलन,

(ठ) जलस्रोत पुनर्भरण,

(ड) क्षमता विकास तथा सचेतना,

(ढ) अध्ययन, सर्वेक्षण तथा डिजाइन,

(ण) अनुगमन तथा मूल्याङ्कन।

१३.५ बजेट व्यवस्था

(१) नगरपालिकाले खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको विकास तथा सेवा सुधारका लागि आवश्यक बजेट विनियोजन गर्नेछ।

(२) बजेट विनियोजन गर्दा निम्न बमोजिम गर्न सकिनेछ।

(क) सेवा पहुँच विस्तार,

(ख) पानीको गुणस्तर,

(ग) प्रणालीको दिगोपन,

(घ) सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार,

(ङ) विपद् तथा आपतकालीन व्यवस्था,

(च) जलस्रोत संरक्षण,

(छ) सरसफाइ,

(ज) संस्थागत क्षमता विकास

१३.६ बजेटका सम्भावित स्रोत

खानेपानी तथा सरसफाइसम्बन्धी कार्यक्रम तथा आयोजना कार्यान्वयनका लागि देहायका स्रोत परिचालन गर्न सकिनेछः

(क) नगरपालिकाको आन्तरिक स्रोत,

(ख) संघीय सरकारबाट प्राप्त अनुदान,

(ग) प्रदेश सरकारबाट प्राप्त अनुदान,

(घ) विशेष तथा समपूरक अनुदान,

(ङ) साझेदारी कार्यक्रम,

(च) विकास साझेदार तथा सहयोगी संस्था,

(छ) उपभोक्ता योगदान,

(ज) सेवा शुल्क तथा महसुलबाट प्राप्त रकम,

(झ) अन्य प्रचलित कानुनबमोजिम प्राप्त स्रोत।

१३.७ सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार बजेट

(१) खानेपानी आयोजना निर्माणसँगै त्यसको दीर्घकालीन सञ्चालन तथा मर्मतसम्भारका लागि आवश्यक बजेटको व्यवस्था गर्नुपर्नेछ।

(२) O&M बजेटमा आवश्यकता अनुसार देहाय बमोजिम समावेश गर्न सकिनेछ।

(क) नियमित पाइपलाइन मर्मत,

(ख) Valve तथा fitting मर्मत,

(ग) Pump तथा motor मर्मत,

(घ) विद्युत खर्च,

(ङ) Chlorination तथा water treatment,

(च) पानी परीक्षण,

(छ) Reservoir सफाइ,

(ज) कर्मचारी तथा प्राविधिक खर्च,

(झ) आपतकालीन मर्मत

१३.८ मर्मतसम्भार कोष

(१) खानेपानी तथा सरसफाइ प्रणालीको दिगो सञ्चालनका लागि आवश्यकता अनुसार **सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार कोष** स्थापना गर्न सकिनेछ।

(२) कोषमा देहायका रकम जम्मा गर्न सकिनेछः

(क) सेवा शुल्कबाट प्राप्त रकम,

(ख) उपभोक्ता योगदान,

(ग) नगरपालिकाबाट प्राप्त सहयोग,

(घ) अनुदान,

(ङ) प्रचलित कानुनबमोजिम प्राप्त अन्य रकम।

(३) कोषको रकम खानेपानी तथा सरसफाइ प्रणालीको सञ्चालन, मर्मतसम्भार तथा आकस्मिक सुधारमा मात्र प्रयोग गर्ने व्यवस्था गर्न सकिनेछ।

१३.९ लागत अनुमान तथा आर्थिक मूल्याङ्कन

(१) आयोजना कार्यान्वयन गर्नुअघि आवश्यकतानुसार विस्तृत लागत अनुमान तयार गर्नुपर्नेछ।

(२) लागत अनुमानमाः

(क) निर्माण सामग्री,

(ख) श्रम,

(ग) यातायात,

(घ) उपकरण,

(ङ) प्राविधिक सेवा,

(च) परीक्षण तथा commissioning,

(छ) वातावरणीय व्यवस्थापन,

(ज) सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार

सम्बन्धी लागत समावेश गर्नुपर्नेछ।

१३.१० सम्पत्ति तथा पूर्वाधार अभिलेख

नगरपालिकाले खानेपानी तथा सरसफाइसम्बन्धी महत्वपूर्ण पूर्वाधारको अद्यावधिक अभिलेख राख्न सक्नेछ।

अभिलेखमा आवश्यकता अनुसारः

(क) स्रोत,

(ख) Intake,

(ग) Pipeline,

(घ) Reservoir,

(ङ) Pumping Station,

(च) Treatment Plant,

(छ) सार्वजनिक धारा,

(ज) Valve तथा fittings,

(झ) सेवा क्षेत्र,

(ञ) लाभग्राही घरधुरी

को विवरण समावेश गर्न सकिनेछ।

१३.११ डिजिटल अभिलेख तथा तथ्याङ्क व्यवस्थापन

(१) खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको योजना तथा अनुगमनका लागि डिजिटल तथ्याङ्क प्रणालीको प्रयोगलाई प्रोत्साहन गरिनेछ।

(२) आवश्यकता अनुसार **NWASH MIS तथा अन्य स्वीकृत सूचना प्रणाली**मा खानेपानी तथा सरसफाइसम्बन्धी तथ्याङ्क अद्यावधिक गर्न सकिनेछ।

(३) तथ्याङ्कमा स्रोत, सेवा क्षेत्र, घरधुरी, जनसंख्या, LPCD, पानीको गुणस्तर, पूर्वाधार तथा सेवा अवस्थासम्बन्धी विवरण समावेश गर्न सकिनेछ।

१३.१२ क्षमता विकासका लागि बजेट

खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको संस्थागत तथा प्राविधिक क्षमता अभिवृद्धिका लागि आवश्यकतानुसार बजेट विनियोजन गर्न सकिनेछ।

क्षमता विकासमाः

(क) प्राविधिक तालिम,

(ख) O&M तालिम,

(ग) पानी गुणस्तर परीक्षण तालिम,

(घ) वित्तीय व्यवस्थापन,

(ङ) अभिलेख तथा तथ्याङ्क व्यवस्थापन,

(च) उपभोक्ता संस्था क्षमता विकास,

(छ) WASH तथा व्यवहार परिवर्तनसम्बन्धी तालिम

समावेश गर्न सकिनेछ।

१३.१२ विपद् तथा आपतकालीन बजेट

(१) बाढी, पहिरो, भूकम्प, सुख्खा वा अन्य विपद्बाट खानेपानी प्रणालीमा क्षति पुगेमा तत्काल सेवा पुनःस्थापनाका लागि आपतकालीन बजेटको व्यवस्था गर्न सकिनेछ।

(२) आपतकालीन बजेटबाट आवश्यकता अनुसारः

(क) पाइप खरिद तथा प्रतिस्थापन,

(ख) अस्थायी पानी आपूर्ति,

(ग) ट्याङ्कर सेवा,

(घ) Pump तथा generator,

(ङ) disinfection,

(च) क्षतिग्रस्त संरचना मर्मत,

(छ) वैकल्पिक पानी स्रोत व्यवस्थापन

जस्ता कार्य गर्न सकिनेछ।

Annex–१: Drinking Water Quality Parameters

यस मापदण्डमा समयानुकूल संशोधन तथा अद्यावधिक गर्दै इलाम नगरपालिकाको खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको **गुणस्तर, पहुँच, समावेशिता, दिगोपन, वातावरणीय सुरक्षा तथा जवाफदेहिता** निरन्तर सुधार गर्ने व्यवस्था गरिनेछ।

क.सं.	**Parameter**	**Unit**	**Acceptable Limit**	**टिप्पणी**
A. भौतिक तथा Organoleptic Parameters				
1	Colour	TCU	5	उपभोक्ताले स्वीकार गर्न सक्ने
2	Turbidity	NTU	5	सकेसम्म कम
3	Taste	-	Unobjectionable	अप्रिय स्वाद हुनुहुँदैन
4	Odour	-	Unobjectionable	अप्रिय गन्ध हुनुहुँदैन

क.सं.	Parameter	Unit	Acceptable Limit	टिप्पणी
5	pH	-	6.5–8.5	सञ्चालन तथा वितरणका लागि उपयुक्त
B. रासायनिक Parameters				
6	Total Dissolved Solids (TDS)	mg/L	1000	
7	Total Hardness as $CaCO_3$	mg/L	500	
8	Calcium	mg/L	200	
9	Magnesium	mg/L	150	
10	Chloride	mg/L	250	
11	Sulphate	mg/L	250	
12	Nitrate as NO_3	mg/L	50	
13	Nitrite as NO_2	mg/L	3	
14	Fluoride	mg/L	1.5	
15	Iron	mg/L	0.3	
16	Manganese	mg/L	0.2	
17	Ammonia	mg/L	1.5	
18	Arsenic	mg/L	0.05	स्वास्थ्य जोखिमका कारण विशेष निगरानी
19	Lead	mg/L	0.01	
20	Cadmium	mg/L	0.003	
21	Chromium	mg/L	0.05	
22	Copper	mg/L	2.0	
23	Zinc	mg/L	3.0	
24	Aluminium	mg/L	0.2	
C. सूक्ष्मजीवजन्य Parameters				
25	E. coli	CFU/100 mL	0	अनिवार्य
26	Thermotolerant Coliform	CFU/100 mL	0	अनिवार्य
27	Total Coliform	CFU/100 mL	0*	वितरण प्रणालीमा विशेष निगरानी
D. सञ्चालन तथा Disinfection Parameters				
28	Free	mg/L	≥0.2	उपभोक्ताको धारामा कायम

क.सं.	Parameter	Unit	Acceptable Limit	टिप्पणी
	Residual Chlorine (FRC)			हुनुपर्ने
29	Chlorine residual at source/outlet	mg/L	आवश्यकता अनुसार	प्रणालीअनुसार निर्धारण
E. विशेष जोखिमका Parameters				
30	Pesticide Residues	mg/L	प्रचलित मापदण्डअनुसार	कृषि क्षेत्र नजिक विशेष निगरानी
31	Cyanide	mg/L	0.07	जोखिम भएको अवस्थामा परीक्षण
32	Mercury	mg/L	0.006	जोखिम भएको अवस्थामा परीक्षण
33	Nickel	mg/L	0.07	जोखिम भएको अवस्थामा परीक्षण
34	Selenium	mg/L	0.04	जोखिम भएको अवस्थामा परीक्षण

परीक्षणको प्रकार	**न्यूनतम सुझाव**
FRC	दैनिक/नियमित
Turbidity	दैनिक वा प्रणालीअनुसार
pH	नियमित
E. coli/Coliform	नियमित तथा जोखिमअनुसार
सामान्य रासायनिक परीक्षण	कम्तीमा वार्षिक
Arsenic, Fluoride आदि	स्रोतको जोखिमअनुसार
विपद्/बाढी/पहिरोपछि	तत्काल विशेष परीक्षण

Annex–३ विशेष क्षेत्र मापदण्ड

(Summary Table)

क.सं.	**विशेष क्षेत्र**	**मुख्य मापदण्ड/आवश्यकता**	**न्यूनतम व्यवस्था**	**अनुगमन/परीक्षण**
१	**विद्यालय तथा शैक्षिक**	सुरक्षित खानेपानी, पर्याप्त धारा,	विद्यार्थी संख्या अनुसार पर्याप्त पानी	पानीको गुणस्तर, धारा, शौचालय

क.सं.	विशेष क्षेत्र	मुख्य मापदण्ड/आवश्यकता	न्यूनतम व्यवस्था	अनुगमन/परीक्षण
	संस्था	सुरक्षित शौचालय तथा हात धुने सुविधा	तथा लैङ्गिक/अपाङ्गमैत्री WASH सुविधा	तथा हात धुने सुविधा नियमित
२	**स्वास्थ्य संस्था**	सुरक्षित तथा निरन्तर खानेपानी, सरसफाइ र स्वास्थ्यजन्य फोहोर व्यवस्थापन	उपचार, सरसफाइ तथा आपतकालीन आवश्यकताका लागि पर्याप्त पानी	पानीको गुणस्तर तथा WASH संरचनाको नियमित अनुगमन
३	**अस्पताल/स्वास्थ्य उपचार केन्द्र**	उच्चस्तरीय पानी गुणस्तर, निरन्तर आपूर्ति तथा wastewater management	आवश्यकताअनुसार उपचारित पानी, backup supply तथा wastewater treatment	पानीको गुणस्तर र wastewater discharge नियमित परीक्षण
४	**होटल तथा रेष्टुरेन्ट**	सुरक्षित खानेपानी, भान्सा तथा खाद्य स्वच्छता	पर्याप्त पानी, हात धुने सुविधा तथा wastewater व्यवस्थापन	पानीको गुणस्तर तथा wastewater अनुगमन
५	**सार्वजनिक शौचालय**	सुरक्षित, सफा, पहुँचयोग्य तथा लैङ्गिकमैत्री सुविधा	पर्याप्त पानी, हात धुने सुविधा र नियमित सफाइ	दैनिक सरसफाइ तथा नियमित निरीक्षण
६	**बजार तथा सार्वजनिक क्षेत्र**	सार्वजनिक खानेपानी तथा सरसफाइ सुविधा	आवश्यकता अनुसार सार्वजनिक धारा/शौचालय	नियमित सरसफाइ तथा संरचना निरीक्षण
७	**धार्मिक तथा सांस्कृतिक स्थल**	सुरक्षित पानी तथा स्वच्छता सुविधा	पर्याप्त धारा, शौचालय तथा फोहोर व्यवस्थापन	नियमित अनुगमन
८	**औद्योगिक क्षेत्र**	उद्योगको प्रकृतिअनुसार पानी गुणस्तर तथा wastewater management	आवश्यक pre-treatment तथा सुरक्षित discharge	effluent को नियमित परीक्षण
९	**व्यावसायिक भवन**	सुरक्षित पानी तथा सरसफाइ	भवनको प्रयोगकर्ता संख्या अनुसार पर्याप्त WASH सुविधा	नियमित निरीक्षण
१०	**सार्वजनिक कार्यालय**	सुरक्षित खानेपानी तथा सरसफाइ	कर्मचारी/सेवाग्राहीको संख्या अनुसार सुविधा	पानीको गुणस्तर तथा सुविधा निरीक्षण
११	**आवासीय क्षेत्र**	सुरक्षित, पर्याप्त तथा पहुँचयोग्य खानेपानी	आवश्यक LPCD अनुसार पानी उपलब्धता	पानीको उपलब्धता तथा गुणस्तर अनुगमन
१२	**विपन्न तथा जोखिममा रहेका बस्ती**	समान तथा पहुँचयोग्य सुरक्षित खानेपानी	आवश्यकता अनुसार विशेष प्राथमिकता तथा सहुलियत	सेवा पहुँच तथा गुणस्तर अनुगमन
१३	**अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि**	पहुँचयोग्य WASH संरचना	Ramp, accessible toilet, सहज धारा तथा प्रयोगमैत्री संरचना	Accessibility audit
१४	**वृद्ध तथा ज्येष्ठ नागरिक**	सहज तथा सुरक्षित पानी/शौचालय पहुँच	कम उचाइको धारा, सहज बाटो तथा सुरक्षित शौचालय	नियमित निरीक्षण
१५	**महिला तथा बालबालिका**	सुरक्षित, गोपनीय तथा लैङ्गिकमैत्री WASH सुविधा	लैङ्गिकमैत्री शौचालय, हात धुने तथा महिनावारी स्वच्छता सुविधा	नियमित अनुगमन
१६	**दुर्गम तथा पहाडी क्षेत्र**	भौगोलिक अवस्थाअनुकूल दिगो खानेपानी प्रणाली	gravity system, pumping वा उपयुक्त वैकल्पिक प्रणाली	स्रोत, पाइपलाइन तथा संरचना निरीक्षण
१७	**सुख्खाग्रस्त क्षेत्र**	पानी अभाव व्यवस्थापन	वैकल्पिक स्रोत, storage, rainwater harvesting तथा demand	स्रोत तथा पानी उपलब्धता अनुगमन

क्र.सं.	विशेष क्षेत्र	मुख्य मापदण्ड/आवश्यकता	न्यूनतम व्यवस्था	अनुगमन/परीक्षण
			management	
१८	**बाढी तथा पहिरो जोखिम क्षेत्र**	विपद् प्रतिरोधी खानेपानी प्रणाली	सुरक्षित intake, pipeline protection तथा emergency water supply	विपद् अघि/पछि विशेष निरीक्षण
१९	**भूकम्प जोखिम क्षेत्र**	resilient water infrastructure	संरचनात्मक सुरक्षा, flexible joints तथा emergency व्यवस्था	संरचना तथा पाइपलाइन परीक्षण
२०	**जलस्रोत संरक्षण क्षेत्र**	मुहान तथा recharge area संरक्षण	प्रदूषण नियन्त्रण, घेराबार, वृक्षारोपण तथा संरक्षण	स्रोत तथा जलाधार अनुगमन
२१	**खानेपानीको मुहान क्षेत्र**	मुहानको स्वच्छता तथा सुरक्षा	source protection zone, fencing तथा contamination control	नियमित source inspection
२२	**जलाधार क्षेत्र**	पानीको स्रोत तथा recharge संरक्षण	भूक्षय नियन्त्रण, वन संरक्षण तथा वर्षा पानी व्यवस्थापन	वातावरणीय अनुगमन
२३	**पर्यटकीय क्षेत्र**	पर्यटक तथा स्थानीयका लागि सुरक्षित WASH सेवा	पर्याप्त खानेपानी, शौचालय तथा फोहोर व्यवस्थापन	मौसम/पर्यटन चापअनुसार अनुगमन
२४	**आपतकालीन अवस्था**	तत्काल सुरक्षित पानी उपलब्धता	emergency storage, tanker, temporary supply तथा disinfection	दैनिक/आवश्यकतानुसार monitoring
२५	**प्राकृतिक विपद्पछि**	दूषित पानीको जोखिम नियन्त्रण	पानी परीक्षण, disinfection तथा वैकल्पिक आपूर्ति	तत्काल तथा पुनःपरीक्षण
२६	**फोहोरपानी तथा sewerage क्षेत्र**	सुरक्षित collection, treatment तथा discharge	treatment plant तथा निर्धारित discharge standard पालना	effluent testing
२७	**Faecal Sludge Management क्षेत्र**	सुरक्षित संकलन, ढुवानी तथा प्रशोधन	सुरक्षित desludging, transport तथा treatment	sludge disposal record तथा निरीक्षण
२८	**सार्वजनिक खानेपानी प्रणाली**	पर्याप्त, सुरक्षित तथा नियमित पानी	आवश्यक LPCD, water quality तथा O&M व्यवस्था	नियमित पानी गुणस्तर परीक्षण
२९	**संवेदनशील जलस्रोत क्षेत्र**	प्रदूषण नियन्त्रण	विशेष protection तथा जोखिमअनुसार monitoring	उच्च आवृत्तिमा परीक्षण
३०	**जलवायु जोखिम क्षेत्र**	Climate-resilient WASH system	स्रोत विविधीकरण, storage, recharge तथा emergency plan	वार्षिक जोखिम समीक्षा

३.१ विशेष क्षेत्रका लागि साझा न्यूनतम व्यवस्था

विशेष क्षेत्रका खानेपानी तथा सरसफाइ प्रणालीमा आवश्यकता अनुसार निम्न व्यवस्था सुनिश्चित गर्नुपर्नेछः

1. **सुरक्षित खानेपानी** – राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्डअनुसार।
2. **पर्याप्त पानी** – सम्बन्धित क्षेत्र तथा प्रयोगकर्ताको आवश्यकता अनुसार उपयुक्त **LPCD** कायम गर्ने।
3. **नियमित आपूर्ति** – सम्भव भएसम्म निरन्तर तथा भरपर्दो सेवा।
4. **सरसफाइ** – सुरक्षित, सफा तथा प्रयोगमैत्री शौचालय।
5. **हात धुने सुविधा** – साबुन तथा पानीसहितको उपयुक्त सुविधा।

6. **अपाङ्गमैत्री पहुँच** – आवश्यकता अनुसार accessible WASH facilities ।
7. **लैङ्गिक संवेदनशीलता** – महिला तथा पुरुषका लागि उपयुक्त तथा सुरक्षित सुविधा।
8. **फोहोरपानी व्यवस्थापन** – untreated wastewater को जथाभावी discharge निषेध।
9. **जलस्रोत संरक्षण** – मुहान तथा recharge area को संरक्षण।
10. **विपद् तयारी** – वैकल्पिक पानी स्रोत तथा emergency water supply व्यवस्था।
11. **पानीको गुणस्तर परीक्षण** – जोखिम तथा प्रणालीअनुसार नियमित परीक्षण।
12. **O&M** – सञ्चालन तथा मर्मतसम्भारको स्पष्ट जिम्मेवारी।
13. **समावेशिता** – विपन्न, महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको आवश्यकतालाई ध्यान दिने।
14. **अनुगमन** – सम्बन्धित निकायबाट नियमित निरीक्षण तथा सुधारात्मक कार्य।

३.२ विशेष क्षेत्रको प्राथमिकता निर्धारण

नगरपालिकाले विशेष क्षेत्रको WASH सेवा सुधारका लागि देहायअनुसार प्राथमिकता निर्धारण गर्न सक्नेछः

प्राथमिकता	**क्षेत्र**
उच्च प्राथमिकता	स्वास्थ्य संस्था, विद्यालय, विपद् जोखिम क्षेत्र, पानी अभाव क्षेत्र
उच्च प्राथमिकता	खानेपानीको स्रोत तथा जलाधार संरक्षण क्षेत्र
मध्यम प्राथमिकता	सार्वजनिक कार्यालय, बजार, सार्वजनिक शौचालय तथा पर्यटकीय क्षेत्र
आवश्यकता अनुसार	होटल, रेष्टुरेन्ट, व्यावसायिक तथा औद्योगिक क्षेत्र

३.३ विशेष क्षेत्रका लागि अनुगमन सूचक

विशेष क्षेत्रको अनुगमन गर्दा आवश्यकता अनुसार देहायका सूचक प्रयोग गरिनेछः

- सुरक्षित खानेपानीको उपलब्धता
- LPCD अनुसार पानीको पर्याप्तता
- पानीको गुणस्तर
- आपूर्तिको नियमितता
- शौचालयको पर्याप्तता तथा अवस्था
- हात धुने सुविधाको उपलब्धता
- अपाङ्गमैत्री तथा लैङ्गिकमैत्री सुविधा
- wastewater व्यवस्थापन
- स्रोत तथा जलाधार संरक्षण
- सञ्चालन तथा मर्मतसम्भारको अवस्था
- विपद् तथा आपतकालीन तयारी
- उपभोक्ता/सेवा प्रयोगकर्ताको सन्तुष्टि

आज्ञाले,
गणेश कुमार खड्का
प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत